

Ruimte

Voor

Consumptie

**Over de consumptiemaatschappij
en de democratische publieke ruimte**

Voorwoord

Deze scriptie is geschreven in het kader van mijn afstuderen aan de Universiteit Hasselt departement Architectuur en Kunst. Het onderzoek sluit aan bij het thema democratie binnen het seminarie Cultuur. De aanleiding van dit onderzoek is mijn interesse in context en de publieke ruimte. De publieke ruimte is naar mijn mening erg moeilijk te doorgronden. Het heeft geen duidelijke grenzen. De betekenis van deze publieke ruimte heeft door de jaren heen vele veranderingen ondergaan. Mijn persoonlijk doel is om voor mezelf een zo volledig mogelijke definitie te formuleren van dit begrip.

Graag wil ik mijn begeleider Sylvain De Bleeckere bedanken. Hij heeft mij geholpen met het kaderen van mijn domein, thema en onderwerp en het zoeken van waardevolle bronnen. Ook staat hij steeds open voor dialoog omtrent de opvattingen van het onderwerp.

Verder wil ik familie en vrienden bedanken voor de steun tijdens deze periode. In het bijzonder bedank ik Rob Ryken, Jef Ryken en Jos Willems voor het vele nalezen van de tekst. Ten slotte wil ik mijn ouders bedanken omdat ik van hen de kans heb gekregen om deze opleiding te starten. Zij zijn mijn steun en toeverlaat geweest voor vele jaren.

Abstract

In deze scriptie doe ik onderzoek naar de invloed die de consumptiemaatschappij heeft op onze publieke ruimte. De publieke ruimte bestaat zowel uit sociale als fysieke voorwaarden. Deze sociale voorwaarden onderzoek ik aan de hand van het filosofische inzicht van Hannah Arendt. Zij heeft het over de ontwikkeling van de consumptiemaatschappij en de manier waarop deze de publieke ruimte beïnvloedt. De ontwikkeling van de fysieke voorwaarden onderzoek ik aan de hand van de inzichten in het boek *Learning From Las Vegas*. Deze stad is een schoolvoorbeeld van een samenleving die geheel in het teken staat van consumptie. Ook architectuur heeft hier een louter commerciële functie. Er is in dit voorbeeld een gebrek aan culturele publieke ruimte, een beperkte identiteit en een gebrek aan duurzaamheid. De ontwikkeling van globalisering en privatisering versterken deze negatieve aspecten nog eens. Er is vandaag de dag een nieuwe tendens waarin architecten pleiten voor de wederopleving van de gelaagde en kwaliteitsvolle publieke ruimte. De commerciële eisen zijn hier in functie van de publieke ruimte en niet omgekeerd. Deze houding zouden architecten vandaag de dag moeten nastreven. Als derde stap tracht ik aan de hand van voorbeelden deze evolutie te duiden. Naar deze hedendaagse ontwikkeling van zowel de sociale als de fysieke publieke ruimte is er nog steeds verder onderzoek mogelijk.

Inhoudsopgave

Deel 1: Het sociaal politieke kader: Hannah Arendt en de publieke ruimte

1 Begrippenkader.....	18
1.1 Het actieve leven.....	18
1.2 Handelen.....	23
1.3 Werken.....	26
1.4 Arbeiden.....	31
1.5 Publieke en private ruimte.....	33
2 Politieke actualisering.....	37
2.1 Ontwikkelingen in de moderne tijd.....	37
2.2 Verschuivingen in de rangorde.....	42
Contemplatie en handelen.....	42
Homo faber.....	43
Animal laborans.....	46
2.3 Relatie met de publieke ruimte.....	52
2.4 Gevolgen voor het publieke domein.....	57

Deel 2: toepassing: consumptie en de publieke ruimte

1 Begrippenkader	68
1.1 Neoliberalisme	68
1.2 Consumentisme.....	71
2 Las Vegas	75
2.1 Stedenbouwkundige analyse	75
2.2 Identiteit in de publieke ruimte	94
Eclecticisme vs modernisme.....	94
Terugkeer van het symbool.....	100
De eend en de gedecoreerde schuur	103
2.2 Flexibiliteit in de publieke ruimte.....	107
2.3 Een kritische blik	109
3 huidige ontwikkelingen	1112
3.1 Een hedendaagse tendens.....	112
3.2 Positieve voorbeelden.....	118
3.2.1 C-mine, Genk	118
3.2.2 Het MAS, Antwerpen	121
3.2.3 Park Spoor Noord, Antwerpen.....	124
3.2.4 Stadshal, Gent	127
3.2.5 High Line, New York.....	130

Inleiding

Domein, Thema en Onderwerp

Deze scriptie is tot stand gekomen binnen het seminarie cultuur. Het algemene *domein* dat hier besproken wordt is democratie & architectuur. Het is binnen dit kader dat ik mijn scriptie tracht verder te zetten. In mijn bachelor paper deed ik onderzoek naar het begrip context. Ik kwam toen tot de vaststelling dat er steeds een onderscheid gemaakt moet worden tussen de fysieke en de sociale context. De fysieke context heb ik toen onderzocht aan de hand van de principes van Kevin Lynch. In deze scriptie onderzoek ik eveneens de sociale context waarin wij ons vandaag de dag bevinden: de democratie. Ik ga op zoek naar hoe het democratische gedachtengoed zich begon te ontwikkelen in West-Europa en Amerika. Dit gedachtengoed begon zich sterker te ontwikkelen na het antidemocratische naziregime ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Men wou zich afzetten tegen de gruwel die het totalitaire systeem met zich mee had gebracht. Verschillende denkers ontwikkelden hierbij politieke visies omtrent de ontwikkeling naar een naoorlogse democratische samenleving. Eén van deze denkers was de filosoof Hannah Arendt. De democratische waarden en normen vormen tegenwoordig nog steeds de basis van onze samenleving.

Het begrip consumptie is een erg vertrouwd begrip geworden in onze hedendaagse samenleving. Het *thema* dat ik hier verder wil onderzoeken is dat van de consumptiemaatschappij. Onder invloed van het neoliberalisme is consumptie een begrip geworden dat niet meer weg te denken valt in onze samenleving. Dit begrip staat

momenteel erg centraal. Er is een consumptie van commerciële producten, maar ook een consumptie van vrijetijdsactiviteiten en cultuur. We consumeren bijna dagelijks: soms bewust, soms minder bewust. Dit was nochtans niet altijd het geval. Ik ga op zoek naar de wijze waarop consumptie zich heeft kunnen ontwikkelen in onze West-Europese democratische samenleving. Consumptie wordt sinds het consumentisme eerder gezien als een norm voor welvaart. Maar vandaag de dag heeft het begrip een eerder negatieve connotatie. Dit is mede door de reeks onrustwekkende gevolgen die consumptie heeft op onze samenleving. Denk bijvoorbeeld aan de gevolgen die consumptie kan hebben op het milieu. De filosofe Hannah Arendt had ons reeds in 1985 gewaarschuwd voor de gevolgen die dit beleid zou uitoefenen op onze samenleving en meer bepaald onze publieke ruimte. Desondanks is de consumptiemaatschappij erg duidelijk doorgedrongen in ons straatbeeld (Avermaete, Havik en Treeds, 2008, p. 2-9).

Wegens mijn interesse in publieke ruimte is dit het *onderwerp* geworden dat ik wil onderzoeken. De publieke ruimte heeft steeds een sociaal aspect en een fysiek aspect. Het sociale is de manier waarop de samenleving deze ruimte gebruikt. Het fysieke zijn de eigenlijke grenzen van de publieke ruimte of het architecturaal ontwerp. Architectuur en de publieke ruimte geven een duidelijke reflectie van de samenleving en haar identiteit. Architectuur vertaalt de tijdsgeest. Het is daarom dat ik via de publieke ruimte de gevolgen van de consumptiemaatschappij hierop wil onderzoeken. Publieke ruimte heeft zich steeds ontwikkeld in onze samenleving als plaats van ontmoeting. Alles draait om zien en gezien worden. Op de publieke ruimte onthult men zijn ware zelf aan de buitenwereld. Het brengt de

mensen samen met een gemeenschappelijk doel. De publieke ruimte, die ontstaan is ten tijde van de Grieken, heeft door de jaren heen vele veranderingen ondergaan. Deze veranderingen zullen hier verder onder de loep worden genomen.

De onderzoeksvraag situeert zich binnen het seminarie cultuur. De vraag is ontstaan in de context van democratie en architectuur.

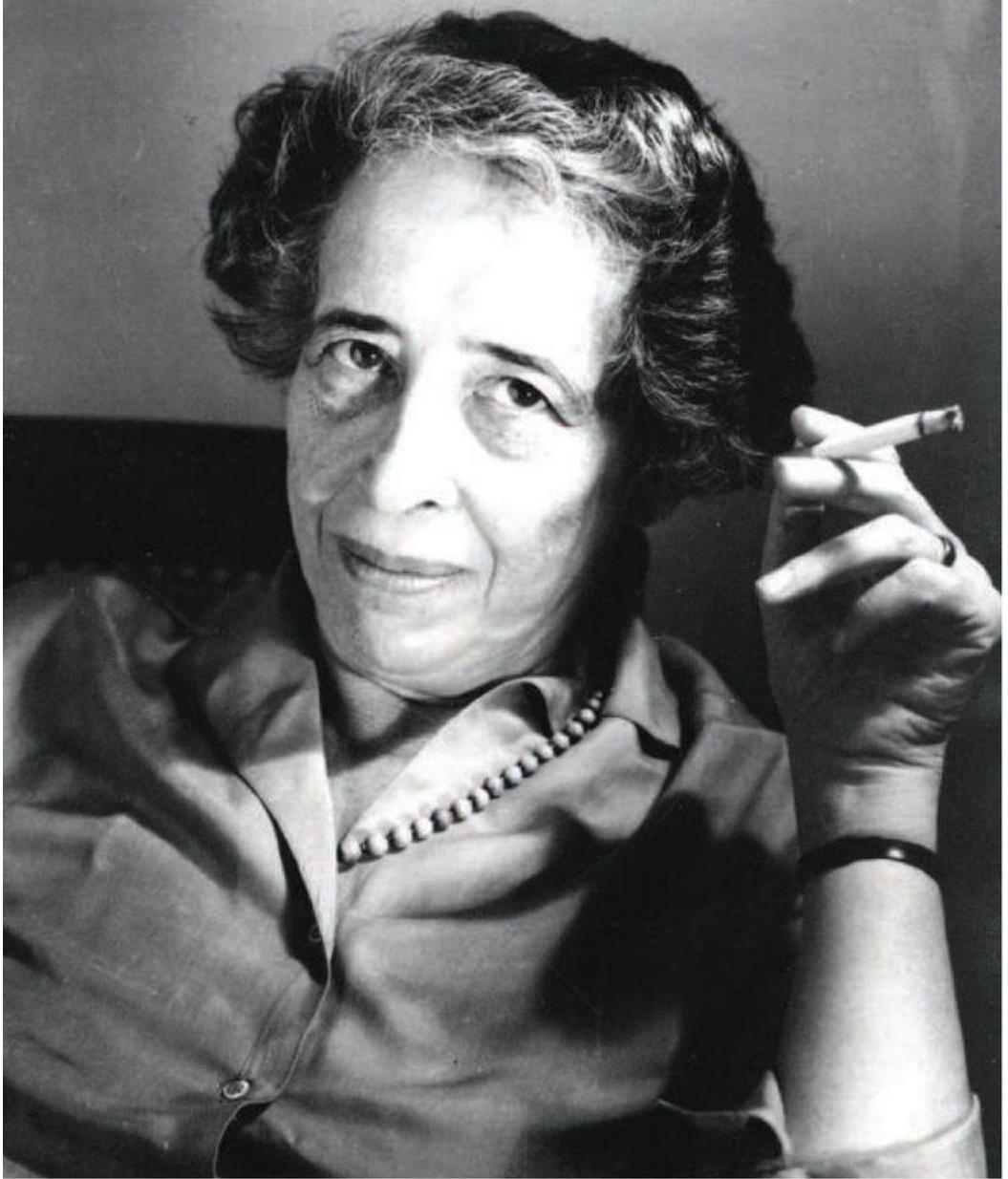
Wat leert Hannah Arendts kritiek ons over de bedreiging die de consumptiemaatschappij, onder impuls van het neoliberalisme, vormt voor de publieke ruimte en haar democratische identiteit?

In het eerste deel doe ik onderzoek naar de democratische publieke ruimte via de filosofe Hannah Arendt. Zij heeft een repertoire aan politieke geschriften onder haar naam staan, allen vanuit een democratisch standpunt. De joodse filosofe is ten tijde van de Tweede Wereldoorlog moeten vluchten naar Berlijn, waar ze filosofie en theologie studeerde. Vervolgens vluchtte ze door naar New York. Haar politieke standpunten zijn waarschijnlijk mede door deze ingrijpende gebeurtenissen gevormd. Arendt baseert haar theorie op persoonlijke ervaring. Als Joodse kon ze namelijk in haar geboorteland niet enige rol van betekenis spelen op het publieke domein. Met haar ontleding van het totalitaire systeem, *the Origins of Totalitarianism (1951)*, verwerft ze voor het eerst bekendheid. Verder komt ze in de aandacht met haar rapport over het Eichmann-proces, *Eichmann in Jerusalem: a Report on the Banality of Evil (1963)*. Arendts geschriften kregen vaak heel wat afkeuring. Haar gedachtegoed staat dan ook lijnrecht tegenover de normen en waarden van de tijd waarin ze leeft. Ze leverde kritiek op de huidige maatschappij en probeerde de crisis te ervan duiden. De filosofe overleed in 1975 aan een beroerte. In 2012 werd haar leven verfilmd in de vorm van een biografie. De film is getiteld *Hannah Arendt* en is

verfilmd door de Duitse cineaste Margret Van Trotta. In 1985 schreef Arendt het boek *de menselijke conditie*. Deze studie vormt één van de hoekstenen van dit onderzoek. In dit boek schrijft Arendt over het actieve leven. Er wordt binnen het actieve leven een onderscheid gemaakt tussen de begrippen arbeiden, werken en handelen tegen de achtergrond van de publieke ruimte. Arendt waarschuwt ons voor een samenleving waarin consumeren een doel op zich wordt, terwijl de publieke ruimte steeds meer verarmt (De Bleeckere, 2014, p. 47-112).

In het tweede deel van mijn studie ga ik verder in op het begrip consumptie en zijn relatie met de publieke ruimte. Ik onderzoek hoe het neoliberalisme invloed heeft gehad op het begrip consumentisme. Nadien ga ik verder in op architectuur die kenmerkend is voor de consumptie maatschappij. Het zijn als het ware de gebouwen die vaak de grenzen vormen van de publieke ruimte. Dit doe ik via het boek *'Learning From Las Vegas'* van Robbert Venturi, Denise Scott Brown en Steven Izenour. Het boek is geschreven in 1972 en herschreven in 1977. Het vormt een kritiek op het modernisme en zijn gebrek aan identiteit en verheerlijkt het postmoderne symbolisme. Ik ga op zoek naar manieren waarop men ten tijde van het postmodernisme terug identiteit en flexibiliteit tracht te verkrijgen in de publieke ruimte. Hoewel deze identiteit zoals Arendt voorspelde hier louter een commerciële waarde heeft en de kwaliteit van de publieke ruimte vaak als oppervlakkig kan worden beschouwd. Als we kijken naar de hedendaagse publieke ruimte zien we een nieuwe tendens ontstaan. Ondanks de commerciële aspecten tracht de architectuur zich hier vaak van te distantiëren en krijgt men meer en meer aandacht voor een kwaliteitsvolle publieke ruimte.

Fig. 2 Filosofo Hannah Arendt

**Deel 1 : Het sociaal politieke kader:
Hannah Arendt en de publieke ruimte**

Het boek *Vita Activa* van filosofe Hannah Arendt vormt de basis van mijn studie over democratie en de evolutie van de publieke ruimte in de moderne tijd. *Vita Activa* is gebaseerd op een reeks lezingen die ze in april 1956 heeft gegeven in de universiteit van Chicago. De lezingen zijn een verderzetting van een voorafgaand werk van Arendt, namelijk *Vita Contemplativa*. Hiermee tracht de filosofe de activiteit van het denken te doorgronden. Denken is volgens haar de meest zuivere menselijke activiteit. In *Vita Activa* daarentegen wordt het actieve leven uiteengezet. Dit is volgens haar secundair aan het denken, maar daarom niet minder belangrijk. Het actieve leven ondersteunt steeds het denken en is bijgevolg ondergeschikt (Arendt,1994,p.9-15).

In haar uiteenzetting over het actieve leven uit Arendt een kritiek en een onrust over bepaalde ontwikkelingen die plaatsvinden in de moderne tijd. De moderne mens blijkt zich zonder moeite aan te passen aan de vele wetenschappelijke ontdekkingen die er plaatsvinden. De toename van het automatiseringsproces is eveneens op zijn minst verontrustend te noemen. Onze maatschappij is namelijk in het verleden omgevormd tot een maatschappij van arbeiders. Bijgevolg blikken we vooruit op een zorgwekkende ontwikkeling naar een maatschappij van arbeiders zonder arbeid. We moeten dus aandacht besteden aan het verdere verloop van deze ontwikkelingen en de gevolgen die ze zullen brengen voor onze huidige democratische samenleving. Het is belangrijk om over deze kwestie zorgvuldig na te denken. Hannah Arendt was eveneens één van de eersten die het probleem van de publieke ruimte aanhaalde. Dit deed ze echter in de filosofische zin. Ze brengt het publieke domein in de aandacht tegen de achtergrond van de menselijke 'activiteiten'

waarmee het al dan niet in relatie staat. Het publieke domein geeft voor de mens een zekere duurzaamheid aan het leven. Maar verschillende ontwikkelingen die in de moderne tijd plaatsvonden hebben dit begrip volledig veranderd. Het is maar de vraag of dit de weg is die we wensen in te slaan. De massamaatschappij vormt een bedreiging voor de stabiele en betrouwbare omgeving van de mens. met haar boek *Vita Activa* zoekt Arendt, met de historische ontwikkelingen in haar achterhoofd, naar de oorsprong van de moderne wereldvervreemding. Deze vervreemding heeft een grote rol gespeeld bij de ontwikkeling van de hedendaagse consumptiemaatschappij. De nieuwe maatschappij van consumptie en massaproductie vormt een rechtstreekse bedreiging voor de duurzaamheid van onze wereld (Ibid., p 9-15) (Treedts, 2008, p. 21-32).

**“In België denkt iedereen bij architectuur aan zijn woning.
Maar architectuur gaat in eerste instantie om publieke ruimte”**

(Bob van Reeth, herinnering aan wat ooit bestaan heeft, 2003.)

1 Begrippenkader

1.1 Het actieve leven

De term *vita activa* is even oud als onze traditie van het politieke denken. Dit denken kent zijn ontstaan ten tijde van de Grieken. In het rechtsgeding tegen Socrates en het conflict tussen de filosoof en de polis begon men na te denken over het politieke leven. De term *bios politikos* slaat terug op een leven dat is gewijd aan de publieke zaak of aan de politiek. Het was Aristoteles die hieromtrent een eerste theorie uitdacht. Hij maakte een onderscheid tussen drie manieren van leven die mensen in vrijheid kunnen kiezen. Deze drie levenswijzen staan allen in relatie tot het schone. *Allereerst* is er het leven van de zintuigelijke geneugten. Een *tweede* manier is het leven dat is gewijd aan de zaken van de polis. De laatste wijze was het leven van de filosoof. Bovendien had men hierin een zekere rangorde bepaald. Het leven dat gewijd is aan de zintuigelijke geneugten is duidelijk ondergeschikt aan het leven gewijd aan de zaken van de polis. Volgens Aristoteles is de meest zuivere manier van leven vanzelfsprekend het leven dat leidt tot het filosofische inzicht. Het denken is volgens hem de meest eerwaardige van alle activiteiten. Het is deze theorie die de achtergrond vormt voor Arendt's definitie van het actieve leven. Ook hier blijft de *vita activa* steeds ondergeschikt aan het denken (Ibid., p19-28).

In het middeleeuwse gebruik daarentegen slaat de term *bios politikos* vooral terug op het handelen. Dit handelen is nodig om het domein van het publieke leven op te wekken en te besturen. Het wordt beschouwd als een noodzakelijke behoefte van het leven op

aarde. De mens is namelijk een sterfelijk wezen. Zijn individuele leven wordt duidelijk begrensd door het leven en de dood. Het menselijke handelen kan bijgevolg nooit onsterfelijk zijn. Denk bijvoorbeeld aan de ondergang van het Romeinse Rijk, in 476 v. Chr. Zolang het rijk een politiek bestuur kent blijft het zijn macht behouden. Maar zodra dit bestuur, om welke reden dan ook niet meer kan worden verdergezet, gaat ook het rijk zelf ten onder (Ibid., p.19-28).

Met de term *vita activa* trachtte Arendt zoals eerder gezegd het actieve leven van het menselijke bestaan te doorgronden. Ze wil hiermee de meest fundamenteel menselijke activiteiten onderscheiden. Elk van deze activiteiten is gebaseerd op een noodzakelijke voorwaarde waaronder aan de mens het leven op aarde is gegeven. Deze activiteiten hangen dus ten nauwste samen met de geboorte en de dood. Deze vormen de meest algemene voorwaarde voor het menselijke bestaan. Arendt heeft al de menselijke activiteiten herleid tot drie categorieën: *arbeiden*, *werken* en *handelen*. Deze drie vormen samen de *vita activa* (Ibid., p.15-19).

Met *arbeiden* geeft ze de activiteit aan die overeenkomt met het biologische proces van het menselijke lichaam, waarvan de spontane groei, stofwisseling en uiteindelijk het verval gebonden zijn aan de levensbehoeften die door arbeid worden voortgebracht. De menselijke conditie van *arbeiden* is het leven zelf. Het zorgt voor het voortbestaan van de soort. Een voorbeeld van een arbeider is de landbouwer die zorgt voor voedsel. *Werken* is volgens haar definitie de activiteit die correspondeert met het niet-menselijke aspect van het menselijke bestaan. *Werken* scheidt een kunstmatige wereld van dingen, een kunstmatig milieu waarin de mens verblijft. De menselijke conditie van *werken* is het in de wereld zijn. Het verleent een zekere

duurzaamheid aan de vergankelijkheid van het menselijke leven. Een werker in onze samenleving is bijvoorbeeld de meubelmaker of de timmerman. Hij maakt dingen met een zekere duurzaamheid die wij kunnen gebruiken en die het leven voor ons vergemakkelijken. *Handelen* is de enige activiteit die zich rechtstreeks tussen de mensen voltrekt. Het correspondeert met de menselijke voorwaarde van pluraliteit, met het feit dat op aarde geleefd wordt en dat de wereld bewoond wordt door mensen en niet door de Mens. Handelen schept een voorwaarde voor herinnering of voor geschiedenis, indien het leidt tot de instandhouding van politieke gemeenschappen. Een voorbeeld van het handelen is terug te vinden ten tijde van de middeleeuwen. Hier bood de graaf door middel van zijn burcht bescherming voor de bevolking. In ruil hiervoor moet de bevolking het land bewerken en zorgen voor voedsel (Ibid., p. 15-19).

	Definitie	Kenmerken	Voorbeeld
Arbeiden	Activiteit die overeenkomt met het biologische proces v.h. menselijke lichaam.	<ul style="list-style-type: none"> - Voortbestaan van de soort - Staat dicht bij het leven zelf 	<ul style="list-style-type: none"> - Staalfabrikant - Landbouwer
Werken	Activiteit die overeenkomt met het niet-menselijke aspect van het bestaan	<ul style="list-style-type: none"> - Schept kunstmatige wereld van dingen. - Geeft een zekere duurzaamheid. 	<ul style="list-style-type: none"> - Smid - Schoenmaker - Manden vlechter
Handelen (spreken)	Activiteit die zich rechtstreeks tussen de mensen voltrekt.	<ul style="list-style-type: none"> -Schept herinnering en geschiedenis - Men moet met meerderen zijn. 	<ul style="list-style-type: none"> - Keizer - Baron - Vereniging

Tabel 1 Schema van hoofdbegrippen

Fig. 3 Plenarsaal, Gunter Benisch, Bonn

1.2 Handelen

Handelen en spreken kunnen in de theorie van Arendt als dezelfde activiteit worden beschouwd. Het primaire doel van zowel het handelen als het spreken is volgens Dante: het zich openbaren, vanuit het donker treden en zichzelf onthullen aan het publieke domein. Handelen kan nooit gebeuren in afzondering. Een basisvereiste voor deze activiteit is de menselijke pluraliteit. Er zijn meerdere mensen nodig om het handelen enige vorm van betekenis te geven. Het handelen onthult steeds de handelende persoon en zijn karakter aan het publieke domein. Een leven waarin spreken en handelen niet meer bestaat, is letterlijk dood voor de wereld. Het is geen humaan leven meer omdat het niet onder de mensen wordt geleefd (Ibid., p. 160-166).

Het woord handelen heeft eigenlijk een tweeledige oorsprong. Allereerst wordt het afgeleid van het Griekse woord *archein*, wat beginnen, voorgaan of regeren uitdrukt. Dit is het eerste deel van het proces. Maar er wordt in het Grieks nog een ander woord gebruikt om het begrip handelen te definiëren, namelijk *prattein*. Hiervan is de betekenis meemaken, volbrengen en voltooien. Ook in het Latijn is deze dubbele betekenis in het woord handelen terug te vinden. Hiermee kan dus worden aangeduid dat het handelen steeds een binair karakter heeft. Het is steeds een proces waarvan het begin meestal wordt gemaakt door een kleine minderheid, en de verdere uitvoering later wordt voltooid door velen die samenwerken. Denk hierbij terug aan de graaf met zijn burcht. De graaf biedt door middel van zijn burcht bescherming aan de bevolking. In ruil moet men de graaf in zijn onderhoud voorzien (Ibid., p. 166-177).

Hieruit kan bijgevolg worden afgeleid dat het handelen steeds een proces is dat een begin kent en waarvan het resultaat niet te voorspellen valt. Het einde van het handelen is niet op voorhand vast te leggen. Het onvoorspelbare karakter van het handelen brengt in de loop van de geschiedenis heel wat ergernis met zich mee. Er zijn drie aspecten van het handelen die niet te berekenen vallen en hierdoor de duurzaamheid ervan in gevaar kunnen brengen. Deze drie aspecten zijn: het onvoorspelbare van de toekomst, de onomkeerbaarheid van het proces en de anonimiteit van wie het proces aan de gang heeft gebracht. Om deze onzekerheid te kunnen onderdrukken organiseerden de Grieken de polis. Hiermee trachtten ze een soort geheugen op te richten waardoor het vluchtige woord een zekere duurzaamheid kan verkrijgen. Het zit in het karakter van het handelen verscholen dat dit proces geen grenzen kent. Dit is de keerzijde van zijn opmerkelijke productiviteit. Het is ook daarom dat gematigdheid een politieke deugd is. Een goed leven wordt verondersteld gematigd te zijn. Beperkingen en begrenzingsen bieden een beveiliging voor de grenzeloosheid van het handelen. Wanneer men bijvoorbeeld een staat organiseert worden er allereerst wetten gesteld die al de burgers moeten volgen. Ook bij het opstarten van een vereniging zijn er regels waaraan ieder lid zich dient te houden. Tegen zijn onvoorspelbaarheid daarentegen, staan deze regels volkomen machteloos. Het proces van het handelen brengt geen stoffelijk product voort zoals dit het geval is bij het werken of arbeiden. Dit wil niet zeggen dat dit resultaat daarom minder reëel is. Aan het handelen wordt bij de Grieken, na het denken, de hoogste positie toegekend omdat ze het dichtst staat bij de organisatie van de polis (Ibid., p. 177-183).

Fig. 4 De Smid

1.3 Werken

Het lijkt misschien wat ongewoon dat hier een onderscheid gemaakt wordt tussen werken en arbeiden. Vandaag de dag worden beide begrippen namelijk als dezelfde activiteit beschouwd, maar dit was niet altijd het geval. In elke Europese taal zijn er namelijk twee woorden voor deze activiteiten die niet verwant zijn met elkaar. Aan werken komt een einde wanneer het werkstuk is voltooid. Het werk van de ambachtsman is een afgewerkt product dat naderhand aan de gemeenschappelijke wereld van de dingen wordt toegevoegd. Aan de activiteit van het arbeiden daarentegen, komt nooit een einde. Arbeiden blijft zich steeds bewegen in dezelfde cyclus, die een gevolg is van het biologische proces van het levende organisme (Ibid., p77-87).

De ambachtsman wordt door Arendt de *Homo faber* genoemd, de maker van dingen. Hij heeft sinds het begin van de geschiedenis de natuur reeds aangetast. Hij wordt gezien als heer en meester hierover en gebruikt de door God geschapen natuur om er een wereld mee te bouwen die door de mens geschapen is. Het doel dat hij voor ogen heeft, rechtvaardigt volgens hem het geweld dat de natuur wordt aangedaan voor het verkrijgen van het materiaal dat hij gebruikt. Het hout bijvoorbeeld, rechtvaardigt het omhakken van de boom en de tafel rechtvaardigt het zagen van het hout. *Homo faber* is enkel bezig met het doel dat hij wil verkrijgen en de middelen die hij nodig heeft om dit doel te bereiken. Het proces van het vervaardigen is in tegenstelling tot het handelen wel omkeerbaar. Alles wat door mensenhanden is gemaakt kan weer zonder probleem vernietigd worden. Geen van de eindproducten is zo essentieel voor het bestaan

dat men zijn vernietiging niet te boven zou komen. *Homo faber* is heer en meester omdat hij zelf bepaalt wat hij doet en niet aan het leven is onderworpen (Ibid., p. 87-116).

Het resultaat van werken zijn de dingen van de wereld. Het voornaamste kenmerk hiervan is hun duurzaamheid. Zonder duurzaamheid is er namelijk geen wereld mogelijk. Men kan hierdoor een verblijf verzekeren voor een sterfelijke mens. *Homo faber* kan bescherming en geborgenheid krijgen door de dingen die hij maakt. Mensen kunnen namelijk volgens Arendt hun identiteit hervinden door telkens weer plaats te nemen op dezelfde stoel aan dezelfde tafel. Identiteit is datgene wat het huis verandert in een thuis. Resultaten van werken verdwijnen niet van het toneel zodra ze zijn verwezenlijkt. Toch is hun duurzaamheid niet absoluut. Doordat wij er gebruik van maken wordt het na enige tijd opgebruikt. Het begrip 'gebruik' is niet hetzelfde als het begrip 'verbruik'. Gebruik houdt een element van verbruik in, omdat er zich een slijtageproces voltrekt indien er contact is tussen het gebruiksvoorwerk en het levende organisme. Denk bijvoorbeeld aan de schoenen die worden gemaakt door de schoenmaker. Door de schoenen dagelijks te dragen gaan ze na enige tijd verslijten. Gebruiksvoorwerpen zullen bijgevolg slechts een zekere tijd behoren tot de wereld van de dingen. Hun duurzaamheid verkrijgen ze door het materiaal waar ze uit gemaakt zijn. Door dit aspect van duurzaamheid zullen ze later lijnrecht komen te staan tegenover de onverzadigbare eisen en behoeften van hun levende makers (Ibid., p. 124- 131).

Fig. 5 Werktuigen en gereedschappen van de *Homo faber*

Fig. 6 Frank Loyd Wright in atelier

Om de dingen van de wereld te bouwen, vindt de *Homo faber* werktuigen en gereedschappen uit. Ze maken deel uit van de wereld van de gebruiksvoorwerpen. Deze werktuigen heeft hij verder verfijnd en verbeterd door de bruikbaarheid en doelmatigheid ervan te toetsen aan zijn eisen en doeleinden. De werktuigen zorgen voor de meest fundamentele ervaring van instrumentaliteit die door *Homo faber* wordt verwezenlijkt. Het zijn de enige tastbare dingen die zowel het arbeidsproces als het consumptieproces kunnen overleven. Maar werktuigen, voorspelde Aristoteles, zouden nooit het werk van de slaven volledig kunnen overnemen (Ibid. p131-144).

De architect kan in dit kader worden vergeleken met de *Homo faber*. Hij maakt de wereld van dingen. De wereld van de dingen dient volgens Arendt als podium voor handelen en spreken. We kunnen dus zeggen dat architectuur niet enkel een cultuur of beschaving vertegenwoordigt. Architectuur vormt eveneens een voorwaarde voor het publieke leven. Hiermee onderlijnt Arendt het belang van de architect maar ze relateert het ook meteen. Architectuur is slechts één van de randvoorwaarden voor het publieke leven. Arendt heeft het in haar hele werk slechts éénmaal over het beroep van de architect. Hierin vergelijkt ze hem met een wetgever. Ze scheppen beiden de ruimte door de nodige begrenzingsen aan te geven. Hierna zullen de bewoners zelf het publieke domein moeten creëren door het zich toe-eigenen van de publieke ruimte (Teerds, 2008, p. 21-32).

Fig. 7 Animal laborans

1.4 Arbeiden

Het woord arbeid duidt, zoals eerder gezegd, nooit op een afgewerkt product. Het is een activiteit waarin de mens geen contacten heeft, noch met de mens, noch met de wereld. Arbeid is onderworpen aan de behoeften van ons lichaam en is dus in zekere zin steeds slavenarbeid. Slavernij wordt in de oudheid veeleer gezien als een poging om de lichamelijke arbeid, die een voorwaarde vormt voor het bestaan van de mens, uit te sluiten. Ze had toen niet de negatieve bijklank die ze vandaag de dag heeft verworven als gevolg van uitbuiting. De arbeider wordt *animal laborans* genoemd, wat zwoegend dier betekent. Hij werd dus beschouwd als slechts één van alle diersoorten die de aarde bevolkten en niet als mens. Het collectieve karakter van arbeid brengt met zich mee dat de individuele identiteit verloren gaat. Alles gebeurt met, en in functie van de groep. De productiviteit van arbeidskracht is er in het bijzonder op gericht om de middelen voor haar eigen bestaan voort te brengen. Dit vermogen is lang niet uitgeput wanneer zijn eigen instandhouding is verzekerd. Bijgevolg kan het worden benut voor het in stand houden en verzekeren van meer dan één leven (Arendt, 1994, p. 77-87).

Arbeiden produceert echter nooit een ander ding dan leven. Producten van arbeid zijn allen ondergeschikt aan het levensproces van de mens. Wat consumptiegoederen betekenen voor het in stand houden van het leven van de mens, betekenen gebruiksvoorwerpen voor de wereld. Het belang van het product is recht evenredig aan de meerdere of mindere mate van duurzaamheid die ze in diezelfde wereld bezitten. De minst duurzame van alle tastbare dingen zijn deze die nodig zijn voor het levensproces zelf, ook vaak de

consumptiegoederen genoemd. Het zijn de minst wereldse en de meest natuurlijke van alle producten. Hoewel ze door de mens zijn gemaakt, is hun komen en gaan, hun productie en consumptie onderhevig aan de kringloop van de natuur. Deze kringloop herhaalt zichzelf voortdurend. Enkel het doen aan arbeid is een proces dat nooit een einde kent (Ibid., p.87-94).

De enorme verbetering van onze werktuigen onder invloed van de *Homo faber* heeft de steeds terugkerende en zwoegende taak van de *animal laborans* sterk verlicht. Het heeft de last die het leven met zich meedraagt en de inspanning en de pijn die men moet ondergaan om dit in stand te houden meer draaglijk en minder smartelijk gemaakt dan die ooit is geweest. Bijgevolg is de dwang van het leven moeilijker op te merken. Hierin schuilt het gevaar dat de mens niet vrij kan zijn als hij niet meer weet en voelt dat hij is onderworpen aan de noodzaak van het leven. Werktuigen verhogen de natuurlijke vruchtbaarheid en de productiviteit van de *animal laborans*. Hierdoor ontstaat er een overmaat aan consumptiegoederen. Producten van arbeid zijn nu wel overvloediger, maar daarom niet duurzamer geworden. Er komt dus een aspect van verspilling bij kijken. Ze verliezen hun duurzaamheid door hun kwaliteitsverlies en hun gebrek aan waarde. Maar des te meer men heeft, des te meer behoefte men heeft om te consumeren. De eindeloosheid van het arbeidsproces wordt bepaald door steeds terugkerende consumptiebehoeften van de mens (Ibid., p. 94-124).

1.5 Publieke en private ruimte

Handelen, werken en arbeiden hebben allen een zeer specifieke relatie tot de publieke ruimte. Deze relatie wordt in een later hoofdstuk besproken. In dit hoofdstuk wordt allereerst de afkomst van het publieke en het private besproken. De term 'publiek' heeft twee gelijkaardige, maar niet overeenkomstige betekenissen. Allereerst duidt hij op alles wat in het openbaar verschijnt, door iedereen kan worden gezien en gehoord en bijgevolg de grootst mogelijke bekendheid krijgt. Ten tweede slaat de term publiek op de wereld zelf, voor zover die ons gemeenschappelijke thuis vormt. In de polis was het publieke domein voorbehouden aan de persoonlijkheid. Het was de enige plaats waar mensen aan de buitenwereld konden onthullen wie zij echt waren. Het bijvoeglijke naamwoord publiek (openbaar, openlijk) is ontleend uit het Latijnse woord *publicus*, wat 'algemeen' of 'van het volk of van de stad' betekent (Ibid., p. 51-59).

De oorsprong van het woord publiek valt samen met het ontstaan van de politiek ten tijde van de Grieken. Volgens Aristoteles is de mens van nature een politiek of maatschappelijk dier. In het Griekse denken is het menselijk vermogen tot politieke organisatie een belangrijk aandachtspunt. Dit is de enige manier waardoor de diersoort mens zich kan onderscheiden van de andere dieren. Hierdoor heeft de mens naast zijn persoonlijke leven een tweede soort leven, namelijk zijn *bios politikos*. De scheidingslijn tussen de private en publieke levenssfeer loopt parallel met die tussen het huishoudelijke en het publieke domein. De publieke sfeer staat dus voor een sfeer van vrijheid, spreken en handelen. Deze publieke sfeer is niet slechts een ruimtelijk vraagstuk maar eveneens een politieke

vraag. Het publieke is nodig voor de culturele praktijken (Ibid., p. 28-32).

Bij de Grieken kan men evenzeer geen compleet menselijk leven ervaren als men geen privéleven heeft. Denk bijvoorbeeld aan de slaven wiens leven geheel in het openbaar plaatsvindt. Het private leven was bovendien noodzakelijk om uit het donker, de private ruimte, in de openbaarheid te kunnen treden. Privaat (particulier, afzonderlijk) is ontleend uit het Latijnse woord *privatus*, wat 'teruggetrokken uit het publieke leven' of 'afgezonderd' betekent. Om deel te nemen aan het leven van de Griekse polis was het bovendien vereist om vrijheid te bezitten. Vrij zijn betekent namelijk dat men niet onderworpen is aan de noodzakelijkheden van het bestaan of aan het gezag van iemand anders. De Griekse politici zijn niet onderworpen aan de noodzakelijkheden van het leven doordat zij in hun private leven slaven bezitten die deze taak van hen kunnen overnemen. Elke activiteit die enkel als doel heeft in de behoeften van het leven te voorzien wordt van het politieke domein vermeden. De private sfeer komt overeen met de sfeer van de noodzakelijkheden. Dit wil zeggen het gezinsleven, het opvoeden van de kinderen en de arbeid (Ibid., p. 59-71).

In een later stadium is er de opkomst van het maatschappelijke domein. Dit is een geheel nieuw fenomeen. Dit domein behoort noch tot het private, noch tot het publieke leven. De intrede hiervan valt samen met de komst van de moderne tijd. Door de opkomst van dit begrip is het onderscheid tussen het publieke en het private domein steeds vager en minder afgebakend geworden. In vele gevallen is het de vrijheid van de maatschappij die de dwang van het politieke gezag noodzakelijk maakt en ook rechtvaardigt (Ibid., p.32-40, 66-71).

Fig. 8 Standbeeld ontdekkingsreizigers, Lissabon

2 Politieke actualisering

2.1 Ontwikkelingen van de moderne tijd

Het is omstreeks de moderne tijd dat de voorgaande begrippen een geheel nieuwe betekenis kregen. Ze worden als het ware vervormd onder invloed van de tijdsgeest. Er zijn drie grote gebeurtenissen die veel invloed hadden op de ontwikkeling van deze tijd, en een grote rol speelden in het bepalen van haar karakter. Een *eerste* is de ontdekking van Amerika en de exploratie van de gehele aardbol. Door de spectaculaire ontdekking van de verre werelddelen is het besef van afstand geleidelijk aan verloren gegaan. Hierdoor vond er bij wijze van spreken een inkrimingsproces plaats. Dit is iets wat de ontdekkingsreizigers en omzeilers van de aarde niet hadden kunnen voorzien in het begin van de moderne tijd. Wat hun dreef tot deze verre reizen was echter om uitbreiding te geven aan de aarde en niet om haar te doen ineenkrimpen tot een bol. Tevens is er de factor van de steeds toenemende snelheid die dit proces vergemakkelijkt. De snelheid van bijvoorbeeld schip, auto, en later het vliegtuig, heeft het besef van afstand teniet gedaan. De snelheid heeft uiteindelijk de ruimte overwonnen. Bovendien heeft het vliegtuig in het bijzonder de mens letterlijk en figuurlijk van de aarde los gemaakt. Er vond bijgevolg een vervreemding van de mens plaats ten opzichte van de hem onmiddellijk omringende omgeving (Ibid., p. 230-234).

Een *tweede*, en voor de mens meest verontrustende gebeurtenis, is wellicht de kerkhervorming. Hoewel deze gebeurtenis van geheel andere aard is, heeft deze wellicht eenzelfde soort vervreemding als hierboven vermeld, tot gevolg gehad. De

onherstelbare splitsing tussen de katholieke en de orthodoxe kerk vormt voor de mens een rechtstreekse bedreiging van de zielenrust. Ze heeft voor de westerse mensheid een zorgwekkende ontwikkeling teweeg gebracht. Deze ontwikkeling eindigde met de onteigening van alle kerkelijke en kloostergoederen ten tijde van het feodalisme. Dit veroorzaakte een proces van individuele onteigening en verzameling van maatschappelijke rijkdom. Het is vanzelfsprekend dat onteigening hand in hand gaat met wereldvervreemding. Men verliest namelijk een stukje van zijn identiteit. Bovendien heeft er een ontwikkeling plaatsgevonden waarin alle eigendom wordt vernietigd in het proces van zijn toe-eigening. Alle dingen worden verbruikt in het proces van hun productie en de stabiliteit van de wereld wordt ondermijnd in een proces van voortdurende verandering. De wereldvervreemding die is begonnen met de onteigening wordt gekenmerkt door een voortdurend toenemende rijkdom door het omzetten van arbeid in kapitaal. Deze vervreemding zal zich bovendien steeds verder blijven voltrekken, want mensen kunnen geen wereldburgers worden, in de zin dat zij staatsburgers zijn. Leden van een maatschappij kunnen niet een collectieve eigendom bezitten zoals de leden van een gezin hun privé-eigendom bezitten (Ibid., p. 233-239).

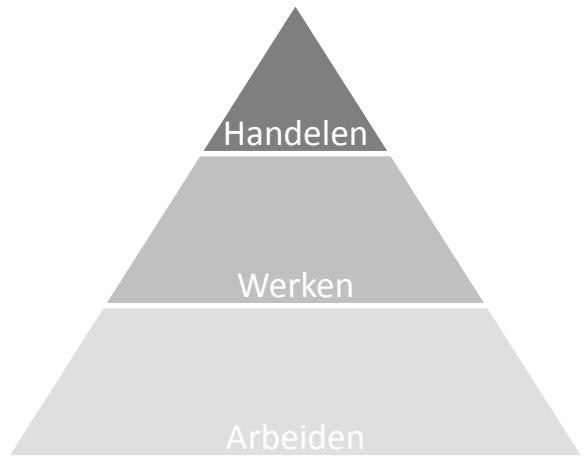
De minst opvallende maar meest invloedrijke van de drie gebeurtenissen is wellicht de uitvinding van de telescoop door Galilei. Wat hij deed had niemand voor hem reeds gedaan. Door het gebruik van de telescoop onthult hij de geheimen van het heelal aan de mens met de zekerheid van zintuigelijke waarneming. Hij stelt een controleerbaar feit, waar voorheen steeds speculaties waren geweest. Bovendien brengt hij het heelal, wat voorheen het meest onbereikbaar was, binnen het bereik van de mens. Ook dit had een vervreemding

ten opzichte van de wereld tot gevolg. Vanaf dit moment hebben wij ons geïnstalleerd als bewoners van het heelal, als wezens die van nature niet aan de aarde gebonden zijn. Deze gebeurtenis heeft de ontwikkeling van een nieuwe wetenschap tot gevolg. Alle wetten van de nieuwe wetenschap van de astrofysica zijn geformuleerd vanuit de gezichtshoek van het punt van Archimedes, een punt buiten de aarde. Enerzijds ontstaat er een wetenschap die de natuur vanuit een universeel standpunt bekijkt. Hierdoor verkrijgt men de volledige macht over haar. Anderzijds ontstaat er een soort universele wetenschap die kosmische processen op de natuur loslaat, zelfs indien het risico bestaat dat de mens alle leven op aarde kan vernietigen en zelfs in staat kan zijn de aarde zelf te vernietigen. Maar naast deze destructieve kracht van de mens is er eveneens een constructieve macht ontwikkeld waarmee men nieuwe elementen kan produceren die in de natuur nooit zijn gevonden. Denk bijvoorbeeld aan de verschillende soorten plastic vandaag de dag (Ibid., p. 239-254).

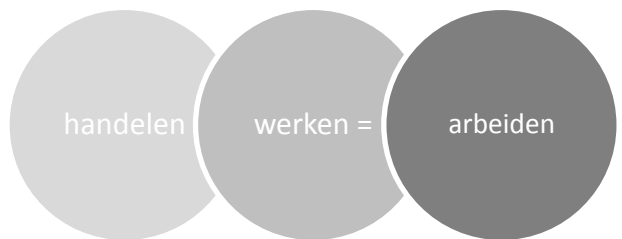
De 'filosofische' reactie op deze werkelijkheid was echter niet opgetogenheid, zoals bij de wetenschappers. Hier deed de cartesiaanse twijfel zijn intrede. De mens wordt vaak bedrogen door zijn denkbeelden en zintuigen. Als men niet meer kon vertrouwen op de waarneming, waarop kon men dan nog wel vertrouwen? Alles is sindsdien aan twijfel onderhevig. De menselijke vertwijfeling heeft eveneens een nihilisme tot gevolg, dat kenmerkend is voor de moderne tijd. Dezelfde gebeurtenis heeft dus zowel tot vertwijfeling als tot triomf geleid. Maar als alles twijfelachtig is geworden is althans twijfel een zekerheid en een werkelijkheid. De cartesiaanse oplossing voor deze twijfel was het verschuiven van het punt van Archimedes

naar binnen de mens zelf. Door zelf wiskundige formules op te stellen kon men een zekerheid waarborgen. De algebra werd het nieuwe hulpmiddel van de geest. Het opende de mogelijkheid om op volstrekt nieuwe wijze achter de geheimen van de natuur te komen, namelijk via de weg van het experiment (Ibid., p. 254-260).

De drie gebeurtenissen die aan de basis liggen van de ontwikkeling van de moderne tijd zijn dus de volgende: de ontdekking van de aarde, de onteigening van al de privé eigendommen en de uitvinding van de telescoop. Deze hebben allen tot een welbepaalde vervreemding geleid ten opzichte van de wereld. De vervreemding van de aarde heeft blijvend haar stempel op de moderne wetenschap gedrukt. Vergeleken met de vervreemding van de aarde door de uitvinding van de telescoop, zijn de andere twee gebeurtenissen van ondergeschikt belang. Toch hebben deze drie ervoor gezorgd dat de moderne tijd zich begon te ontwikkelen. In deze moderne tijd vindt er een verschuiving plaats in de rangorde tussen *vita activa* en *vita contemplativa*. Deze wordt gevolgd door een verandering in de rangorde binnen de *vita activa* zelf. Deze verschuiving gebeurt in drie stappen.

Tab 2 Rangorde vita activa

Tab 3 Rangorde vita activa in de moderne tijd

2.2 Verschuivingen in de rangorde

Contemplatie en handelen

De ontdekkingen die de moderne tijd aankondigden hebben onvermijdelijke gevolgen voor de activiteit van het handelen. De belangrijkste oorzaak hiervan was de ontdekking van het punt van Archimedes en de daarmee gepaard gaande twijfel. Er vond hierdoor een omkering plaats in de hiërarchie tussen *vita activa* en *vita contemplativa*. Het belang van het denken ging achteruit. Er wordt steeds meer waarde gehecht aan de menselijke activiteiten, meer bepaald het handelen. Dit wil echter niet zeggen dat het denken volledig werd uitgeschakeld. Indien wij enkel en alleen uitgaan van het praktische instinct van de mens, zou er nooit zoiets als technologie hebben kunnen ontstaan. Maar de mens blijkt zijn dorst naar kennis pas te kunnen bevredigen nadat hij vertrouwen krijgt in wat hij kan verwezenlijken (Ibid., p. 268-270).

De natuurwetenschap is namelijk door middel van het experiment uitsluitend de wetenschap van het proces geworden. Dit speelt een belangrijke rol. Het proces is namelijk één van de voornaamste kenmerken van het handelen. De omkering heeft dus tot gevolg dat het denken voortaan wordt beschouwd als de dienstmaagd van het doen. Aan contemplatie op zichzelf, het denken om het denken, wordt bijgevolg alle zin ontnomen. Men is er van overtuigd dat men enkel datgene kan kennen wat men zelf maakt. Deze overtuiging zal vanaf nu de moderne traditie van het westerse denken steeds blijven bepalen. Dit heeft als gevolg dat er processen in gang worden gezet waarvan de afloop niet valt te voorspellen. Op deze

manier wordt onzekerheid, wat een kenmerk van handelen is, de beslissende eigenschap van het begin van de moderne tijd (Ibid., p. 270-272).

De ontdekking van het punt van Archimedes leidt dus niet tot berusting. Dit leidt integendeel tot een verheerlijking van de menselijke activiteiten of tot vertwijfeling. Omdat wij in staat zijn tot het handelen, bezitten we het vermogen om processen aan de gang te brengen. Hierdoor kunnen wij zowel de natuur als de geschiedenis begrijpen als een opeenvolging van processen. De reden waarom wij nooit met zekerheid de uitkomst en het einde van de handeling kunnen voorspellen, is eenvoudigweg omdat er aan handelen nooit een einde komt. De moderne natuurwetenschap en de moderne technologie trachtten nadien in te grijpen in natuurlijke processen. Door de onberekenbaarheid van deze actie is het mogelijk dat de mens zichzelf zal vernietigen, maar ook de condities waaronder aan hem het leven is gegeven (Ibid., p. 272- 274).

Homo faber

Later vindt er binnen de *vita activa* zelf een omkering van de oorspronkelijke volgorde plaats. Eerst werd aan het handelen de hoogste waarde toegekend omdat hiervan de betekenis het dichtst aanleunt bij de politiek. Maar in het begin van de moderne tijd wordt de hoogste plaats al snel ingenomen door de activiteit van het maken en vervaardigen. Deze is, zoals eerder gezegd, het voorrecht van de *Homo faber*. Deze verschuiving lijkt niet meer dan vanzelfsprekend. Het is namelijk een instrument, de telescoop, dat stoot heeft gegeven tot de moderne omwentelingen. En inderdaad, onder de in het oog springende kenmerken van de moderne tijd, vinden wij de typische

attituden van de *Homo faber* terug. Zijn instrumentaliteit en zijn vertrouwen op werktuigen en productiviteit zijn hiervan een voorbeeld. In het begin van de moderne tijd gelooft men in de doel-middel theorie en is men ervan overtuigd dat er voor elk probleem de oplossing is. Voor elk menselijk streven is er een verklaring te vinden in het nuttigheidsprincipe. *Homo faber* laat zich leiden door zijn gevoel van oppermachtig te zijn en vrij over alles te kunnen beschikken. Hij heeft een minachting voor alle denken dat niet kan worden beschouwd als 'de eerste stap' naar de vervaardiging van kunstmatige objecten (Ibid., p. 285-293).

Nog belangrijker is dat het element van maken en vervaardigen reeds ligt opgesloten in het experiment als zodanig. Om het experiment enige betekenis te geven is men afhankelijk van de werktuigen van de *Homo faber*. Doordat men uitging van de stelling dat men slechts kon kennen wat men zelf maakt, ging men vertrouwen in het experiment. Deze overtuiging bracht een accentverschuiving in het denken teweeg. De oude vragen 'wat' en 'waarom' worden vervangen door de nieuwe vraag 'hoe' iets is ontstaan. Productiviteit en creativiteit worden gezien als de hoogste idealen van de moderne tijd. Het zijn maatstaven van de *Homo faber*. Door de verschuiving naar de vraag 'hoe' worden alle objecten gezien als processen. In al deze gevallen werd evolutie het sleutelbegrip van de historische wetenschap, ook voor de natuurwetenschappen. Het proces lijkt vaak belangrijker dan het product zelf (Ibid., p.274-276).

Wat verklaring nodig heeft is niet de moderne waardering voor *Homo faber*, maar dat deze waardering al snel werd achterhaald. De oorzaak hiervan is de verheffing van arbeid tot de hoogste positie binnen de *vita activa*. Deze omkering binnen de hiërarchie van de *vita*

activa voltrok zich wel meer geleidelijk en minder drastisch dan de plaatswisseling tussen contemplatie en handelen in het algemeen, of tussen handelen en vervaardigen in het bijzonder. Wat de attitude van *Homo faber* veranderde was het feit dat het begrip 'proces' in de moderne tijd centraal komt te staan. Het begrip proces werd de kerngedachte van de nieuwe tijd en ook van de takken van de wetenschap. Het samenvallen van Marx' arbeidsfilosofie met de evolutietheorieën van de negentiende eeuw is te treffend om toevallig te zijn. Het natuurlijke proces werd gezien als een afspiegeling van het levensproces zelf. Er wordt gewerkt met begrippen die geheel vreemd zijn voor de idealen van de *Homo faber*. Dit heeft het uiteindelijke falen van de *Homo faber* tot gevolg. Het nuttigheidsprincipe bewees al snel zijn onhoudbaarheid en moest wijken voor het principe van 'het grootse geluk voor het grootste aantal.' *Homo faber* gaat zich in de eerst plaats beschouwen als maker van werktuigen en niet meer als de ambachtsman die hij voorheen was. Hiermee gaat een radicale ontwaarding aller waarden gepaard. Enkel datgene wat het productieproces stimuleert en moeite of inspanning vermindert wordt als nuttig beschouwd. Met andere woorden: de maatstaf wordt helemaal niet meer gevonden in nut en bruikbaarheid, maar in 'geluk'. Er wordt gekeken naar de mate van pijn en genot die bij de productie of bij de consumptie van dingen wordt ondergaan. Het is dus het leven zelf dat als maatstaf van alle dingen wordt beschouwd.

'Het werk van onze handen,(...),brengt de bijna oneindige verscheidenheid van dingen voort die gezamenlijk het menselijke kunstproduct vormen. Het zijn voor het grootste deel,(..), gebruiksvoorwerpen en ze bezitten de duurzaamheid die Locke nodig had voor zijn opvatting van bezit, de 'waarde' die Adam Smith nodig had voor de ruilmarkt en ze getuigen van de productiviteit die volgens Marx de toetssteen is van de menselijke natuur'(Ibid., p. 124).

In de loop van de overgang van geïsoleerd vakmanschap tot werken voor de markt verandert wel enigszins de kwaliteit van het voltooide product. Deze markt moest er eerst zijn voordat er een industriële klasse kon ontstaan, die uitsluitend voor de markt gaat produceren. Gebruiksgoederen worden hier omgezet in ruilgoederen. Het is pas op de ruilmarkt dat alle dingen waarde krijgen. De veel betreunde devaluatie van alle dingen begint daar waar dingen veranderen in ruilwaarden of handelswaar. Van dat ogenblik af bestaan ze slechts met betrekking tot andere dingen waarvoor ze kunnen worden geruild (Ibid., p. 124- 151).

Animal laborans

De reden waarom in de moderne tijd het leven zo een belangrijke positie kon innemen, is dat wij leven in een christelijke maatschappij waarin de heiligheid van het leven centraal staat. Het christelijke geloof in de onsterfelijkheid van de persoon heeft geleid tot een grote mate van wereldverzaking. Bovendien heeft ze een grotere betekenis gegeven aan 'het leven' op aarde. De prioriteit van het leven boven

alle andere dingen is een vanzelfsprekende waarheid geworden. Het moderne geloofsverlies onder invloed van de cartesiaanse twijfel heeft aan het individuele leven iedere zin ontnomen. Toen men de zekerheid van een wereld na deze wereld verloor, werd de moderne mens teruggeworpen op zichzelf. Door de opkomst van het maatschappelijke in de moderne tijd is het zwaartepunt verlegd van het individuele leven tot het leven van de soort. Het egoïstische, individuele leven heeft plaats gemaakt voor het maatschappelijke leven van de gesocialiseerde mens. Alles wat nog was vereist, was arbeiden; het in stand houden van het eigen leven en het leven van het gezin. Men moest bij wijze van spreken afzien van zijn eigen individualiteit en persoonlijkheid. Door rond de eeuwenwisseling het leven uit te roepen tot schepper van alle waarden, werd ook het laatste restje van initiatief uitgesloten. Alles gebeurde in functie van de maatschappij en men moest enkel gehoorzamen aan de dwang van het leven. Het is niet ondenkbaar dat de moderne tijd zal eindigen in de meest doodse passiviteit die de mens ooit heeft gekend. Het ironische is dat de wetenschappers, die voordien werden beschouwd als de minst belangrijke leden van onze samenleving, zich hebben ontwikkeld tot de enige die nog in staat zijn te handelen (Ibid., p. 293-299).

De moderne tijd verhief *animal laborans* tot de positie die vanouds werd ingenomen door *animal rationale*. Men verheerlijkte de arbeid als schepper van alle waarden. Er werd een theorie opgesteld voor de arbeid van ons lichaam en het werk van onze handen. Door de moderne arbeidsbedeling worden werkzaamheden omgevormd door levenslang verrichte handgrepen. Hierdoor heeft iedere uitvoerder slechts een minimum aan scholing nodig. Geschoolde

arbeid wordt dus overbodig en elke arbeider moet slechts een even grote hoeveelheid 'arbeidskracht' bezitten. Het onderscheid tussen werken en arbeiden wordt hierdoor volledig opgeheven ten gunste van het arbeiden. Producten van arbeid werden gekenmerkt door hun korte duurzaamheid. Hierdoor werd Locke haast gedwongen om terug een soort duurzaamheid in het systeem te introduceren. Hij voerde bijgevolg het begrip geld in, iets blijvend en houdbaar wat niet bederft (Ibid., p. 299).

Politieke theoretici werden vanaf de zeventiende eeuw geconfronteerd met het proces van ongekende toename van rijkdom, bezit en productiviteit. Wat de moderne tijd zo vurig verdedigde was nooit het bezit als zodanig, maar het onbeperkte streven naar de vergroting van bezit. Dit deed men ondanks alle instellingen die gericht waren op handhaving van de duurzaamheid van een gemeenschappelijke wereld (Ibid., p. 299-305).

Ernstiger lijkt het, is de beperking die is opgelegd door de consumptiecapaciteit. Deze blijft namelijk verbonden aan het individu, ook indien de individuele arbeidskracht is vervangen door de collectieve. Bijgevolg is onze economie een economie van verspilling geworden. Wij leven in een maatschappij waarin welvaart wordt afgemeten aan het vermogen tot geld verdienen en aan de koopkracht. Het probleem is dus op welke manier de individuele consumptie dient aangepast te worden bij een ongelimiteerde vergroting van de welvaart. Hier lijkt de oplossing overigens eenvoudig, namelijk door alle gebruiksvoorwerpen te behandelen alsof ze consumptiegoederen zijn. Dit gebeurt echter ten koste van de duurzaamheid ervan. De idealen van de *Homo faber* zijn bestendigheid, stabiliteit en duurzaamheid. Deze zijn opgeofferd ten

voordele van het begrip overvloed, wat het ideaal is van de *animal laborans*. Men zegt vaak dat wij leven in een maatschappij van arbeiders. Maar arbeid en consumptie zijn slechts twee fasen van één en hetzelfde proces. Dit is bijgevolg alleen maar een andere manier om te zeggen dat wij leven in een maatschappij van consumenten (Ibid., p. 108-116).

Het is niet de emancipatie van de arbeidersklasse die tot deze maatschappijvorm geleid heeft maar de emancipatie van de arbeid zelf. Deze voltrok zich reeds enige eeuwen voor de politieke emancipatie. Waar het hier op neerkomt is niet dat aan arbeiders voor het eerst toegang tot het publieke domein en gelijke rechten werden verleend, maar dat wij er bijna in geslaagd zijn alle menselijke activiteiten te herleiden tot die ene activiteit die slechts ten doel heeft de middelen van bestaan te verschaffen, en ze in overvloed te verschaffen. De enige overgebleven werker in een maatschappij van arbeiders is de kunstenaar. De emancipatie van de arbeid, en de daarmee gepaard gaande emancipatie van de arbeidersklasse van onderdrukking en uitbuiting, betekende enkel een vooruitgang in de richting van minder geweld. Het is niet zeker of ze ook een vooruitgang is geweest in de richting van meer vrijheid. De mens is namelijk nog steeds onderworpen aan de dwang van het leven (Ibid., p. 116-119).

Marx stelde dat revolutie nooit de reeds bereikte emancipatie van de arbeidersklasse tot doel kon hebben. Hij was erop gericht de mens vrij te maken van arbeid. Het feit blijft dat Marx de mens steeds definieert als een *animal laborans*. Maar vervolgens wil hij hem binnen brengen in een maatschappij die zijn grootste en meest menselijke vermogen, zijn arbeidskracht, niet langer nodig heeft. Hij wil de mens

inleiden in een maatschappij van arbeiders zonder arbeid. Er wordt een deprimerende keuze gelaten tussen productieve slavernij of onproductieve vrijheid. Dit lijkt op het eerste zicht onmogelijk. Maar gezien de technische ontwikkeling van na de Tweede Wereldoorlog, kunnen we ons afvragen of het Utopia van gisteren niet de werkelijkheid van morgen zal zijn. Op deze manier zal van al het zwoegen en slaven niets meer zijn overgebleven dan de inspanning van het consumeren. Het ritme van machines zou het ritme van het leven meer dan ooit versnellen en verhevigen. Dit heeft als gevolg dat uiteindelijk alle duurzaamheid wordt ondermijnd. Hoe makkelijker het leven in de maatschappij van arbeiders en consumenten is geworden, hoe moeilijker het zal zijn zich bewust te blijven van de dwang en van de noodzaak die het leven gaande houdt. Het einddoel van de *vita activa* is gelegen in toenemende welvaart, overvloed en 'het grootste geluk voor het grootste aantal'. Honderd jaar na Marx weten wij hoezeer hij zich hierin heeft vergist. *Animal laborans* gebruikt zijn vrije tijd nooit voor iets anders dan consumptie of behoeftebevrediging. Hoe meer vrije tijd hij heeft, des te begeriger en onverzadelijker hij wordt. Onze economie is bijgevolg reeds tot op grote hoogten een economie van overvloed en verspilling geworden (Ibid., p. 119-124).

Men kan dus besluiten dat de moderne tijd gepaard ging met vele veranderingen. *Allereerst* was er de omkering in de waarden van *vita activa* en *vita contemplativa*. Dit gebeurde onder invloed van de cartesische twijfel. Men kon niet meer vertrouwen op de rede en ging daarom steeds meer geloven in wat men kon doen. Het handelen heeft hier nog steeds de hoogste positie. Het denken werd niet volledig uitgesloten maar was in functie van het doen. Het experiment kwam centraal te staan in deze tijd. In een *tweede* fase ging men

meer belang hechten aan de activiteit van het maken. Dit is niet abnormaal aangezien de telescoop een oorzaak is van de moderne ontwikkelingen. Maar het nuttigheidsprincipe bewees al snel zijn onbruikbaarheid en moest wijken voor het principe van het grootste geluk voor het grootste aantal. *Tenslotte* zorgde de christelijke overtuiging ervoor dat men het leven ging beschouwen als hoogste waarde. Bijgevolg was het enige dat nodig was om dit leven in stand te houden het arbeiden. Door de moderne arbeidsbedeling wordt het werken echter gelijk gesteld aan het arbeiden. Iedere arbeider heeft enkel een gelijke hoeveelheid arbeidskracht nodig. Door de steeds lichter wordende arbeid is men zich uiteindelijk niet meer bewust van de dwang van het leven. Onze maatschappij is een maatschappij van arbeiders geworden en bijgevolg ook een maatschappij van consumenten. Het doel van deze maatschappijvorm is de steeds toenemende welvaart. *Tenslotte* gaat elke vorm van duurzaamheid ten onder als gevolg van de onbevredigbare behoeften van de consument. Deze verontrustende ontwikkelingen van de moderne tijd hebben evenzeer grote invloed op het begrip van de publieke ruimte.

2.3 Relatie van *vita activa* met het publieke domein

Hieronder gaan we verder in op de relatie die de *vita activa* heeft met de publieke ruimte. In principe is, overal waar mensen samenkomen en elkaar ontmoeten, de publieke ruimte in potentie aanwezig, maar dit is niet per definitie zo. Het publieke domein ontstaat juist daar waar mensen samen handelen en spreken. Aan wie deze ruimte wordt ontzegd, wordt de werkelijkheid ontzegd. *Handelen en spreken* vormt de basis van samenhang. Zonder een plaats voor ontmoeting en zonder het geloof in zowel handelen als spreken kan de werkelijkheid niet worden vastgelegd. Dit wil zeggen: noch deze van het eigen zelf en van de eigen identiteit, noch deze van de omringende wereld. De publieke ruimte vormt dus een belangrijk onderdeel van onze identiteit. Deze wordt in eerste instantie bevolkt door de handelende en sprekende mens (Ibid., p. 51-59).

Macht is het middel bij uitstek dat het publieke domein, de mogelijke ontmoetingsplaats voor handelende en sprekende mensen, in stand houdt. De enige voorwaarde voor het ontstaan van macht is het samenzijn van mensen. Macht is steeds in potentie aanwezig. Het is nooit een permanente, meetbare of solide grootheid. Macht neemt toe tussen mensen wanneer zij samen handelen en ebt weg van het moment dat zij weer uiteen gaan. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de boekverbranding ten tijde van het naziregime. De stichting van steden is effectief de meest belangrijke fysieke voorwaarde voor het ontstaan van macht. Deze zijn het voorbeeld bij uitstek voor iedere vorm van politieke organisatie. Macht is evenals handelen niet begrensd. Ze kan worden gedeeld zonder te verkleinen. Het enige wat de

aanwezigheid van macht kan verbreken is niet kracht maar geweld (Ibid., p. 183-193).

Fig. 9 Publieke ruimte ontworpen door Albert Speer ten tijde van het nazi-regime. Voorbeeld van de manier waarop macht zich kan ontwikkelen in de publieke ruimte.

Werken wordt, in tegenstelling tot handelen, nooit volbracht in de publieke ruimte. De activiteit van het werken vraagt om een zekere afzondering van de buitenwereld. De privacy, die in het begin van de moderne tijd als het hoogste recht voor ieder lid van de maatschappij werd opgeëist, was in feite een bevordering van het werk van de *Homo faber*. Toch staat hij nog steeds op verschillende wijzen in relatie tot de plaats van ontmoeting. In tegenstelling tot *animal laborans* kan *Homo faber* heel goed zijn eigen publieke domein hebben, ook al is het dan misschien geen domein in de politieke zin. Zijn publieke domein is de ruilmarkt. Hier kan hij uitstellen wat zijn handen hebben gecreëerd en de waardering en het respect vinden die hem aanbelangt. Denk bijvoorbeeld aan de meubelmaker die hier zijn werk tentoonstelt en kan inruilen. Historisch gezien is deze marktplaats het laatste ontmoetingspunt dat met de activiteit van de *Homo faber* verband houdt. Maar door de emancipatie van de arbeid en de opkomst van het maatschappelijke is hieraan een einde gekomen (Ibid., p. 124-160) .

Animal laborans ontvlucht de wereld niet, zoals *Homo faber* dit doet, voor het doen van goede werken, maar hij wordt eruit gebannen. Hij is een gevangene van zijn eigen lichamelijkeheid. Arbeiden is en was altijd een antipolitieke activiteit. Hiermee gaat een zekere wereldvervreemding van *animal laborans* gepaard. Door de emancipatie van de arbeid in de moderne tijd wordt de arbeider uiteindelijk toch toegelaten tot het publieke domein en bezit hij volledig burgerrecht. Hij bezit vrijheid van beweging, vrijheid van economische activiteit, en persoonlijke onaantastbaarheid. Maar zolang *animal laborans* geen heer en meester is over dit domein, kan er voor hem geen publiek domein in de ware zin van het woord zijn. Er kan slechts

worden gesproken van private en huiselijke activiteiten die zich in het openbaar afspelen. De moderne emancipatie van de arbeid is erop gericht de arbeid zelf te verheffen tot de hoogste van alle activiteiten. Een van de belangrijke gevolgen hiervan is echter dat een volledig nieuwe bevolkingsgroep plotseling in haar geheel toegang kreeg tot het publieke domein. Ze werd een publieke verschijning zonder ook maar enige rol van betekenis te spelen in het maatschappelijke leven en haar belangrijkste economische activiteiten. Zonder te worden opgenomen in het maatschappelijke milieu werd *animal laborans* als het ware stilzwijgend uit het openbare leven geweerd (Ibid., p. 108-124).

Wanneer de arbeidsbeweging later op het politiek domein verschijnt, is zij de enige maatschappelijke organisatie waarin mensen trachten te handelen en spreken als mensen, en niet als leden van de maatschappij. Het heeft er als het ware een aanzienlijke tijd naar uitgezien alsof deze beweging een nieuwe publieke ruimte met andere politieke maatstaven zou scheppen. Maar zodra de klassenmaatschappij is omgevormd in een massamaatschappij is het onrecht en de hypocrisie verdwenen. Het dagloon wordt vervangen door een jaarlijks vast inkomen, waardoor men een zekerheid verkrijgt die voordien niet mogelijk was. De arbeidersbeweging is van het begin af aan tweeslachtig in wat ze wilde nastreven. Ze verliest daardoor haar representatieve karakter en tegelijk haar politieke functie. Dit gebeurde overal waar de arbeidersklasse een integrerend deel gaat uitmaken van de maatschappij. Ze wordt in de meeste gevallen zelfs een maatschappelijke en economische macht, zoals dit bijvoorbeeld het geval is in de hoogontwikkelde economieën van de westerse wereld. Dit gebeurde evenzeer daar waar men erin slaagde

de gehele bevolking gelijk te schakelen in een maatschappij van arbeiders, zoals in Rusland. Maar het zou ook elders kunnen gebeuren, zelfs onder niet-totalitaire voorwaarden. Onder omstandigheden waarin zelfs de ruilmarkt is afgeschaft, kan het afsterven van het publieke domein heel goed zijn voltooiing vinden. Dit is een opvallend kenmerk gedurende het verloop van de moderne tijd (Ibid., p. 196-202).

We kunnen besluiten dat de publieke ruimte reeds van het begin wordt beheerd door de handelende mens. De stichting van steden is een voorwaarde voor politieke organisatie. De handelende mens staat als geen ander in relatie tot de publieke ruimte. Wie handelt treedt namelijk vanuit het donker in de openbaarheid. De publieke en private ruimte is nodig om dit mogelijk te maken. *Homo faber* daarentegen vlucht als het ware uit de publieke ruimte. Hij heeft een afzondering nodig om zijn werk in alle rust en concentratie te kunnen uitvoeren. Hij komt echter wel in contact met de publieke ruimte in de vorm van de ruilmarkt. Hier stelt hij zijn werk tentoon aan het brede publiek. *animal laborans* wordt reeds van het begin uit deze publieke ruimte gebannen. Hierdoor kent *animal laborans* een zekere mate van wereldvervreemding. Met emancipatie van de arbeid wordt men wel toegelaten op het publieke domein zonder hier enige rol van betekenis te spelen. Wanneer uiteindelijk de klassenmaatschappij verandert in een massamaatschappij, wordt uiteindelijk zelfs de ruilmarkt afgeschaft. Het afsterven van het publieke domein is het meest opvallende kenmerk gedurende het verloop van de moderne tijd.

2.4 Moderne gevolgen voor het publieke domein

De moderne veranderingen hebben niet te onderschatten gevolgen, zowel voor het publieke als het private domein. Met het doordringen van de maatschappij van de huishouding of economie tot het publieke domein, zijn huishoudelijke en andere zaken een collectieve aangelegenheid geworden. In de moderne tijd zijn de grenzen van het maatschappelijke en het politieke terrein veel minder afgebakend. Dit heeft welbepaalde gevolgen voor zowel de publieke als de private ruimte (Ibid., p.32-40).

Door de opkomst van wat men maatschappelijk noemt, is de scheidingslijn tussen het privéleven en het politieke leven volledig aangetast. Bovendien is de betekenis van beide begrippen stilaan veranderd. Vandaag de dag denkt men bij het woord privacy al lang niet meer aan iets als ontzegging. Onder invloed van het moderne individualisme associeert men dit begrip veeleer met een zekere sfeer van intimiteit en geborgenheid. Hierdoor is het karakter van het privéleven enorm verrijkt. Hierop volgt een waardering van alles wat met de private sfeer te maken heeft. Dit wordt vertaald in een bloei van de poëzië en de muziek, midden achttiende eeuw, en de opkomst van de roman op het einde van de negentiende eeuw. Daartegenover staat dat de publieke kunstvormen, waarvan architectuur het schoolvoorbeeld is, duidelijk verarmen. Denk bijvoorbeeld aan de gravure van Gustave Doré over de woonomstandigheden in Londen, circa 1870. Hier kan worden opgemerkt dat de publieke ruimte slechts wordt opgevat als een restruimte vergeleken met het overschot aan publieke ruimte ten tijde van de Grieken. Een voorbeeld hiervan is de agora van Athene (Ibid., p. 40-51).

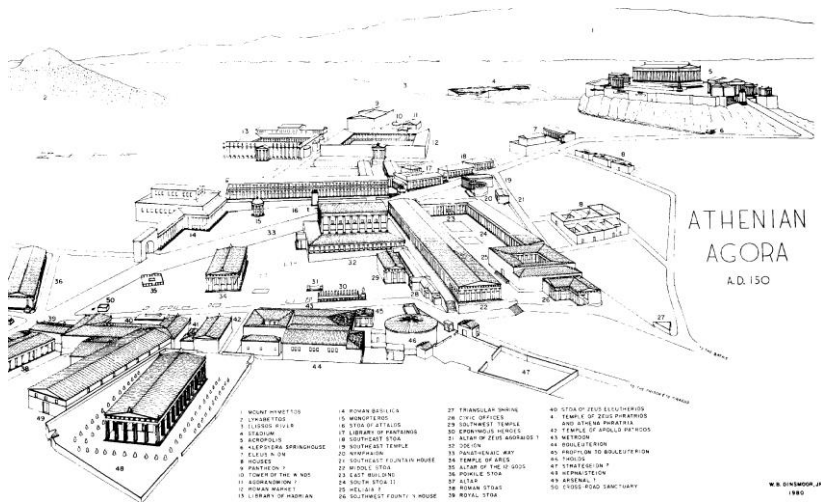

Fig. 10 Agora van Athene

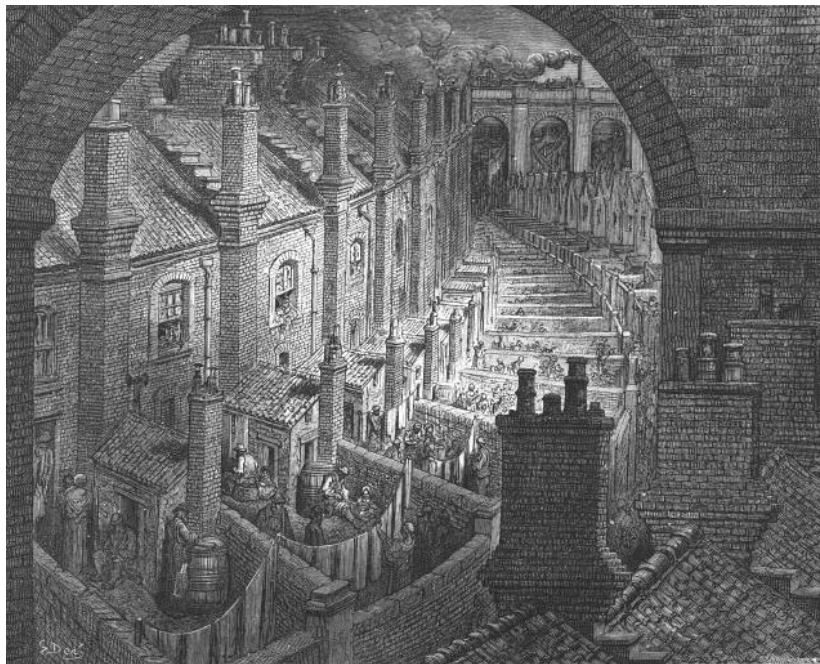

Fig. 11
Middeleeuwse
wonen in Londen

De maatschappij is de publieke organisatiekracht van het levensproces zelf geworden. De moderne maatschappij heeft zich omgevormd tot een maatschappij van arbeiders en loontrekkers. Er is een samenlevingsvorm ontstaan waarin de activiteiten, die alleen maar gericht zijn op het behoud van het naakte bestaan, tot het publieke domein zijn toegelaten. Sinds de opkomst van het maatschappelijke is er een onweerstaanbare drang naar verdere uitgroei hiervan. Het maatschappelijke zal uiteindelijk zowel de oude vormen van het publieke en het private opslokken als de recent ontstane sfeer van het intieme. De maatschappij eist dat haar leden zich gedragen alsof zij allen behoren tot één reusachtige familie die slechts één mening en één belang heeft. Op dit soort maatschappijvorm zijn de wetten van de statistiek volledig van toepassing. In politieke zin komt dit erop neer dat hoe groter het bevolkingsaantal van een gegeven staat is, hoe waarschijnlijker het zal zijn dat de sociale elementen meer het publieke domein zullen beheersen dan het politieke. Vandaag de dag wordt de maatschappij meer dan ooit de publieke organisatiekracht (Ibid., p.40-51).

Het samenleven in een wereld kan worden vergeleken met een tafel waaraan mensen plaatsnemen. Het collectieve leven in een wereld betekent eigenlijk dat er zich, tussen hen die haar bewonen, een wereld van dingen bevindt, zoals een tafel zich bevindt tussen degenen die eraan hebben plaatsgenomen. Mensen worden door deze tafel zowel opgesplitst als verbonden. Het publieke domein heeft al sinds zijn ontstaan het doel om mensen samen te brengen. Dit doel mag, door de transformaties die het publieke domein ondergaat, niet worden verwaarloosd. De waarde van het publieke domein is rechtstreeks afhankelijk van zijn duurzaamheid. Dit domein mag en

kan niet worden geconstrueerd voor slechts één generatie. Het is van groot belang dat het de vergankelijkheid van het menselijke leven overstijgt. Bob van Reeth pleit in dit kader voor diezelfde duurzaamheid. Volgens hem moet elke architect zich bezig houden met het bouwen van een intelligente ruïne. Een gebouw waarvan het skelet in staat is om meerdere generaties te overleven en waarvan de invulling flexibel genoeg is om aan de veranderende behoeften van de tijd de voldoen (Ibid. p. 51-59) (<http://nl.wikipedia.org>).

‘Wat het zo moeilijk maakt de massamaatschappij te verdragen is niet, althans niet in de eerste plaats, dat er zoveel mensen zijn, maar het feit dat de wereld tussen hen niet langer bij machte is hen tezamen te brengen, hen niet meer kan verbinden en scheiden’(Ibid. p. 54).

Onze moderne wereld en de vervreemding die hiermee gepaard ging bevat geen publiek domein meer in de ware zin van het woord. De publieke ruimte is niet langer een plaats van ontmoeting, zoals ze dit was ten tijde van de Grieken. Onder invloed van de massamaatschappij is iedere vorm van duurzaamheid verloren gegaan. Dit geldt eveneens voor de duurzaamheid van het publieke domein. Het publieke domein heeft zijn oorspronkelijke identiteit verloren.

Ook de betekenis van het privébezit heeft onder invloed van de moderne maatschappij vele veranderingen ondergaan. Het klinkt als vanzelfsprekend dat het private de ontwikkeling van het maatschappelijke slechts zal verhinderen. Iedere overweging die men maakt ten gunste van het private eigendomsrecht zal bijgevolg moeten wijken voor het scheppen van maatschappelijke rijkdom, een

proces dat zich steeds krachtiger zal doorzetten in de loop van de tijd (Ibid., p. 59-66).

‘Tot dit uiterste is het gekomen omdat de massamaatschappij niet slechts het publieke maar evenzeer het private domein vernietigt, de mensen niet slechts berooft van hun plaats in de wereld maar ook van hun eigen thuis, waar zij zich ooit veilig voelden voor de wereld en waar zelfs zij, die van de wereld waren buitengesloten, daarvoor althans een substituut konden vinden in de warmte van het haardvuur en de beperkte werkelijkheid van het gezinsleven.’(Ibid., p. 60).

Wanneer gemeenschappelijke rijkdom zijn intrede doet op het publieke domein, begint het privébezit de duurzaamheid van de wereld aan te tasten. Dit komt doordat het privébezit minder duurzaam is door de sterfelijkheid van zijn bezitters. Het is kwetsbaarder dan de gemeenschappelijke wereld die uit het verleden voortkomt en bedoeld is om er in de toekomst te zijn voor de volgende generaties. Door de intrede van het begrip worden rijkdom en bezit onder dezelfde noemer gebracht: namelijk geld. Hierdoor verliest het woord bezit zijn oorspronkelijke betekenis van een stukje van de wereld. Bezit wordt nu belichaamd in de mens zelf en zal in wezen tegelijk met het leven van de mens verloren gaan. De tegenstellingen tussen het private en het publieke zijn een kenmerk van de beginfase van de moderne tijd. Beiden zijn nu opgegaan in de sfeer van het maatschappelijke. Het privéleven wordt als het ware opgeslorpt door de maatschappij van de ‘gesocialiseerde’ mens. Dit wordt het doeltreffendst verwezenlijkt via de weg van de onteigening. Door dit aan te nemen kunnen we de gevolgen hieromtrent beter duiden. De afschaffing van onze persoonlijke bezittingen en de onteigening zorgt voor een noodzaak

om in onze levensbehoefte te voorzien. Door deze noodzaak verliest men een deel van zijn vrijheid. Door het verlies van vrijheid gaat ook het initiatief verloren. Deze gevolgen vormen de regelrechte bedreiging van overvloedmaatschappij (Ibid. p. 66-71).

Er zijn in de moderne tijd verschillende bedreigingen voor het publieke leven zoals we dit altijd hebben gekend. Enkele hiervan zijn de opkomst van de massamaatschappij, de bureaucratie en het toenemende belang van de economische principes. De mens wordt slechts gezien als consument of producent. Door ze te beschouwen als consumenten, allen hetzelfde, wordt iedere vorm van perspectief of verscheidenheid uitgesloten. Deze verscheidenheid is een voorwaarde voor het vormen van het publieke domein. Bovendien wordt door het opkomen van de massaproductie iedere vorm van duurzaamheid ondermijnd. De wereld van de dingen is niet meer in staat de mens te overleven. Dit is echter een zeer verontrustend toekomstperspectief. (Treedts, 2008, p. 21-32)

**deel 2 : Fysieke toepassing:
Consumptie en de publieke ruimte**

“We have no choice but to choose”

(Anthony Giddens, An Interview with Anthony Giddens, Journal of
Consumer Culture, 2003)

De gevolgen die de huidige consumptiemaatschappij uitoefent op onze samenleving en meer bepaald op de publieke ruimte, zijn niet te onderschatten. Er is door de jaren heen veel kritiek geuit op de belangrijke rol die aan consumptie werd toegeschreven ten tijde van het moderne kapitalisme. Critici, zoals bijvoorbeeld Hannah Arendt, hebben reeds gewezen op de negatieve gevolgen die overconsumptie heeft op onze moderne samenleving. 'we have no choice but to choose' zo formuleerde de socioloog Anthony Giddens de manier waarop het individu zich verhoudt tot de huidige consumptiemaatschappij. De gevolgen zijn niet enkel sociaal van aard. Ook de architectuur en de ontwikkeling van de publieke ruimte hebben onder invloed van de consumptiemaatschappij vele veranderingen ondergaan.

Waar in de wereld kan men beter onderzoek doen naar deze invloed van de consumptiemaatschappij dan in Las Vegas? Een stad die geheel en al gecreëerd is in het teken van consumptie. Las Vegas is onderhevig aan de steeds veranderende behoeften van de mens. Het lijkt me dan ook vanzelfsprekend het boek '*Learning from Las Vegas*' te bestuderen om de gevolgen van de consumptiemaatschappij op de hedendaagse architectuur te duiden. Er is in Las Vegas weinig tot geen geschiedenis aanwezig en bijgevolg wordt de stad beheerst door de kracht van het kapitaal. Het boek '*Learning from Las Vegas*' is tot stand gekomen als gevolg van een studie op de architectuur van de *commercial Strip* in Las Vegas door Denise Scott Brown en Robert Venturi in 1968. Deze studie voerden ze samen uit met Steven Izenour en enkele eindejaarsstudenten van de *Yale School of Art and Architecture*. Hier was Robert Venturi actief als professor. Onder de studenten

waren negen architectuurstudenten, twee grafische studenten en twee studenten stedenbouwkundige planning. De studie was getiteld: '*Learning from Las Vegas, or form analysis as Design Research*'. De auteurs van het boek hadden Las Vegas reeds op voorhand bezocht. Hierover schreven ze een eerste deel van de studie: '*A significance for A&P Parking Lots*'. Deze vormde de stedenbouwkundige basis voor het verdere werk dat ze samen met de studenten hebben verricht. Het boek dat tot stand is gekomen is mede een kritiek op de modernistische architectuur van die tijd. Het boek gaat voornamelijk in op de symboliek en het ornament dat te vinden is in de architectuur van deze stad. Deze hebben invloed op de publieke gebouwen en de manier waarop deze zich verhouden tot de publieke ruimte (Venturi, Scott Brown, Izenour, 1972/1977, p. xi-xiv).

Na het uitbrengen van het originele boek in 1972 is er een tweede versie gedrukt. Er is in 1977 een zwart-wit versie van het boek uitgebracht die beknopter en goedkoper was. Op die manier kon hun kritiek eveneens worden gelezen door het grote publiek. De schrijvers hebben hierbij van de gelegenheid gebruik gemaakt om hun argumenten duidelijker tot uiting te laten komen. Bovendien zijn er enkele artikels geschreven die een antwoord geven op de vele kritieken die de eerste editie reeds gekregen had. Voor het gebrek aan sociale verantwoordelijkheid dat de eerste editie scheen te hebben schreven ze het artikel: '*On architectural Formalism and social concern; a discourse for social Planners and radical chic architects.*' Er was eveneens kritiek op het hoge energieverbruik en de stedenbouwkundige verspilling waarvan Vegas een voorbeeld was. Hierover gaf men een interview: *On Site on Energy*. Ook wordt er toegevoegd in welk opzicht Las Vegas reeds is veranderd tussen de

eerste en tweede uitgave. Allereerst gaan we dieper in op de begrippen neoliberalisme en consumentisme. Dit doen we om de tijdsgeschiedenis beter te bepalen. Nadien gaan we verder met een algemene stedenbouwkundige studie van de stad. Om vandaaruit in te gaan op de begrippen symboliek en flexibiliteit (Venturi, Scott Brown, Izenour, 1972/1977, p xv-xvii).

1 Begrippenkader

1.1 Neoliberalisme

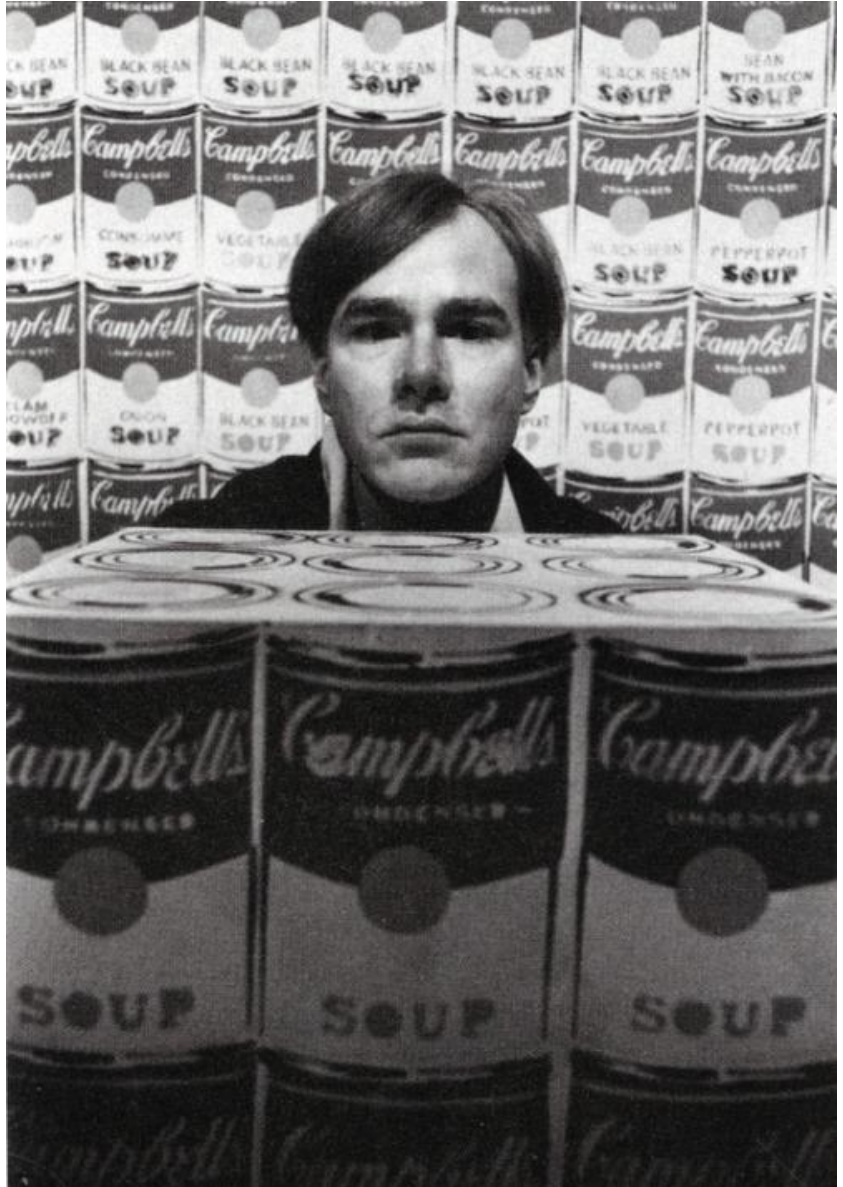
Het woord neoliberalisme bestaat uit twee delen. Het eerste deel neo betekent nieuw. Het tweede deel: liberalisme is afkomstig uit het Frans *libéral* wat 'mild, vrijgevig' betekent of uit het Latijnse *liberâlis* wat 'een vrijgeboren man waardig' betekent. De belangrijkste moderne betekenis van *liberaal* hangt samen met de opkomst van het *liberalisme*, een politieke stroming die zich, aanvankelijk vooral in Frankrijk, afzette tegen het heersende absolutisme en pleitte voor meer burgerlijke vrijheden. Dit gebeurde omstreeks het midden van de zeventiende eeuw tot in de negentiende eeuw (www.etymologiebank.nl,2015).

Het liberalisme is een verderzetting van het kapitalisme. Bij het kapitalisme bepaalt de rijkdom van de bevolking zijn eigenlijke macht. In het achttiende eeuwse liberalisme pleitte men voor meer vrijheid. Men ging vertrouwen op de natuurlijke gang van zaken. De beste manier om het hoofd te bieden aan de economische problemen was volgens hen een markt zonder regels. De politieke economie toonde aan dat de markt gehoorzaamt aan natuurlijke mechanismen. De overheid mag hier niet in tussen komen. Door de zelfinperking van de overheid wordt er een autonome vrije marktruimte gecreëerd binnen de samenleving. De liberale bestuursvorm komt dus in dienst te staan van de burgerlijke maatschappij als vrije marktruimte. Het liberalisme verzet zich tegen elk standpunt van waaruit het economische proces getotaliseerd zou kunnen worden. Zoals Arendt reeds aanhaalde vervangt Smith het concept van de natie door het concept van de

markt. Op deze manier wil hij zorgen voor een soort samenhang in de samenleving. De economische ruimte wordt hier voor het eerst gescheiden van de politieke ruimte (Braeckman, 2013, p. 536-540).

Bij het liberalisme staat de markt voor vrije uitwisseling. In het neoliberalisme daarentegen vormt concurrentie de essentie van de markt. Deze concurrentie is geen natuurlijk gegeven. Het neoliberalisme wil de samenleving vormgeven vanuit de markteconomie. De overheid moet hierbij besturen in functie van de markt. Dit wil zeggen dat zij de sociale context zo moet organiseren dat de concurrentie optimaal kan spelen. Het doen aan politiek is bijgevolg louter een politiek van concurrentiemanagement. Er is namelijk meer behoefte aan een staat die onder toezicht staat van de economie dan aan een economie die onder toezicht zou staan van de staat. De markteconomie is volgens de neoliberalen *het* model waaraan de staat en de samenleving zich moeten spiegelen. De mens wordt hier gezien als een ondernemende en producerende mens. De samenleving moet een samenleving worden van ondernemingen, waarbij elk individu ondernemer van zichzelf wordt. Maar concurrentie verdeelt de mensen eerder dan ze te verenigen. Dit heeft een verregaande individualisering tot gevolg. Amerikaanse neoliberalen zien de mens als ondernemer en de economie eerder als berekenbare keuze-theorie. Ze geloven dat alles kan worden berekend aan de hand van statistieken. Het statistische model is namelijk zowel van toepassing voor economisch als niet-economisch gedrag. Op deze manier kan men de markteconomie integreren in al de domeinen van de samenleving. Het vertrekpunt ligt hier dus bij de economie en men richt zich van daaruit op de samenleving en de politieke organisatie (Ibid., p. 140-143).

Fig 12 Warhol met 200 Campbells Soep blikken. Andy Warhol verheerlijkt de consumptiemaatschappij door middel van zijn gekende Pop Art

1.2 consumentisme

Het consumentisme is een begrip dat ontstaat onder invloed van het neoliberalisme. *Consumptie* is afkomstig uit het Latijnse woord *consumptio* wat vertering betekent. Het staat zoals Arendt zei rechtstreeks in verband met de productie en de *animal laborans*. Een consumptiemaatschappij is een samenlevingsvorm waarvan het ritme volledig wordt bepaald door de dwang van het leven. Deze maatschappijvorm wordt gekenmerkt door het feit dat men een groot deel van zijn behoeften vrijwel onmiddellijk kan bevredigen. Bovendien zijn deze behoeften voortdurend onderhevig aan verandering. De mate van consumptie wordt hier geïntroduceerd als een maatstaf voor de welvaart. Vrije tijd wordt steeds meer ingevuld met het verschaffen van goederen of diensten. Deze goederen bevredigen meestal geen basisbehoeften maar gaan gepaard met een zeker prestige of imago. Bovendien gaan deze goederen tot op zekere hoogte deel uitmaken van de identiteit van de eigenaar. Een gekend voorbeeld hiervan is de auto-industrie. Je auto kan vandaag de dag op verschillende manieren worden aangepast volgens je eigen interesses en behoeften. Men kan hieraan bijvoorbeeld aanpassingen maken omtrent de kleur of het comfort. Op deze manier kan deze deel uitmaken van de eigen identiteit. Maar hoe meer een mens bezit des te meer onbevredigbaar hij wordt. Denk maar aan het principe van 'het grootste geluk voor het grootste aantal' dat Arendt reeds definieerde (www.wikipedia.org, 2015) (www.etymologiebank.nl, 2015).

De vrijemarkteconomie is gebaseerd op een steeds voortdurende economische groei. Er moet volgens dit principe dus steeds meer worden geconsumeerd en bijgevolg ook steeds meer

worden geproduceerd. Consumentisme is *het* begrip dat ten grondslag ligt aan de consumentenmaatschappij. Het is het streven om steeds meer goederen aan te schaffen en steeds meer diensten te laten verlenen. Dit gebeurt vaak ter verhoging van de eigen status of louter als tijdverdrijf. Consumentisme wordt ook wel gedefinieerd als het scheppen en bevorderen van een verlangen naar steeds meer goederen en diensten in steeds grotere hoeveelheden. In de economie verwijst consumentisme naar het economische beleid dat de nadruk legt op de consumptie. In een abstracte zin is het de overtuiging dat de vrije keuze van de consument, de economische structuur van een samenleving zou moeten bepalen (Ibid.).

Volgens de Britse econoom Paul Ekins is de consumptiemaatschappij een samenleving waar bezit en gebruik het belangrijkste culturele doel is. Er is een toenemend aantal aan, en steeds meer variatie in consumptiegoederen beschikbaar. Deze goederen zijn de kortste weg naar individueel geluk, status en nationaal succes. We leven in een samenleving waar succes kan leiden tot welvaart en tot de mogelijkheid om statusverhogende goederen te kopen. Maar vandaag de dag werken die goederen zelf reeds statusverhogend. Mensen proberen ook vaak om zo veel mogelijk van zulke goederen aan te schaffen, zonder dat er nog een relatie is met een eerdere succesvolle prestatie (Ibid.).

Toch heeft de term consumptie vaak ook een negatieve connotatie. Indien men enkel gericht is op consumeren gaat dit vaak ten koste van ecologische, culturele en sociale waarden. Consumptie heeft een ernstige schade aan het milieu en onze gezondheid tot gevolg. Denk bijvoorbeeld aan de schaarste van onze grondstoffen of de opwarming van de aarde. Bovendien zijn wij terechtgekomen in

een economie van verspilling. Een voorbeeld hiervan zijn de vele 'vervallen' producten die bij grootwarenhuizen regelrecht de vuilnisbak in worden gegooid. Consumptie leidt eveneens tot een soort van vervreemding. Men is zich niet meer bewust van de eigenlijke waarde van consumptiegoederen of de manier waarop deze gemaakt worden. De vrije markt en de daarmee gepaard gaande globalisering lijdt vaak tot een afname in de culturele verscheidenheid. Deze zorgt mede voor een aantasting van de identiteit. Ook de sociale cohesie gaat erop achteruit. Indien men enkel tijd maakt voor het consumeren is er slechts weinig tijd over voor sociaal engagement. Het effect dat consumptie heeft op de publieke ruimte wordt uitgebreid besproken in de volgende hoofdstukken (Ibid.) (tijdpeiling.nl, 2014).

Fig. 13 De Strip, Las Vegas

2 Las Vegas

2.1 stedenbouwkundige analyse

Allereerst bespreken we de algemene stedenbouwkundige analyse van Las Vegas. Vervolgens wordt er dieper ingegaan op de identiteit en de flexibiliteit van de publieke ruimte. Venturi, Scott Brown en Izenour bestudeerden Las Vegas met als doel te kunnen leren van het bestaande landschap. De moderne architect is volgens hen niet tolerant genoeg voor de reeds bestaande architectuur en stedenbouw. Wie als architect revolutionair wil zijn, moet zich openstellen voor wat er reeds aanwezig is en leren van het bestaande landschap. Dit is dan ook de visie van de meeste postmoderne architecten. Las Vegas daagt de architect uit om een positieve en eerder neutrale kijk te nemen op de stad. Architecten hebben de gewoonte om meteen te oordelen over de omgeving waarin ze zich bevinden. Veel moderne architecten willen de bestaande omgeving liefst volledig veranderen. Maar indien je niet meteen oordeelt bij wat je ziet heb je de mogelijkheid om in een later stadium gevoeliger en meer doordacht te oordelen. Las Vegas wordt in dit kader geanalyseerd als fenomeen van architecturale communicatie. Dit wil zeggen dat dit geen volledige stedenbouwkundige analyse is, maar er wordt slechts een klein deel hiervan belicht. Bovendien draait het hier niet om de normen en waarden van Las Vegas zelf. Er wordt hier een studie gedaan naar methode, en niet naar inhoud. De analyse van het bestaande stedenbouw leert architecten om meer begripvol en minder autoritair te zijn in de plannen die ze maken voor bijvoorbeeld

stedenbouwkundige ontwikkeling (Venturi, Scott Brown, Izenour, 1972/1977,p 3,6).

Vele architecten kunnen de alledaagse en commerciële architectuur die er te vinden is in Las Vegas niet appreciëren. Ze proberen de volksarchitectuur niet uit te sluiten. Maar trachten echter wel een eigen, verbeterde en universele taal uit te vinden die deze volksarchitectuur moet vervangen. Maar het nieuwe creëren is, volgens de auteurs, vaak kiezen voor het bestaande en dit lichtjes aanpassen. Een voorbeeld hiervan is de commerciële architectuur op schaal van de snelweg. De verspreide wildgroei en chaos die er te vinden is op *Route 66* in Las Vegas schrikt vele architecten af omdat ze dit niet gewoon zijn. Ze waarderen eerder de Italiaanse *piazza*; een ommuurde ruimte op schaal van de voetganger (Ibid., p. 6- 7).

'the big sign and the little building is the rule of Route 66'
(Venturi, Scott Brown, Izenour, 1972/1977,p. 13)

Las Vegas wordt gekenmerkt door de vele symbolen die langs de wegen gelegen zijn. Het commerciële teken schreeuwt hier om aandacht. In de *Bazaar* in het midden oosten daarentegen zijn praktisch geen tekens te vinden. Hier wordt men overtuigd om te kopen door nabijheid. Men kan de koopwaar ruiken, voelen en zien. Bovendien is de mondelinge overtuiging hier eveneens een belangrijk aandachtspunt. Op de *Strip* hebben supermarkten geen ramen waar de koopwaren worden uitgestald. Het is het symbool, het commerciële teken, dat de mensen moet overtuigen. Bijgevolg is dit teken zichtbaarder dan het neutrale gebouw zelf. Het grafische symbool in de ruimte is de architectuur geworden van dit landschap (Ibid., p. 9-10).

Fig. 14 Bazaar in Istanbul

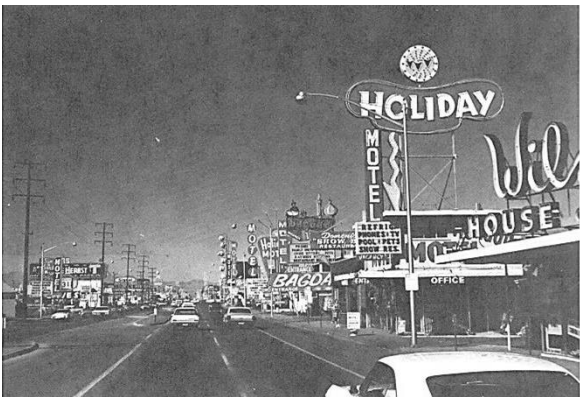

Fig. 15 Tekens te vinden langs de Strip

In deze paragraaf gaan we dieper in op de grote open ruimte die mede wordt gecreëerd door de parkeerplaatsen van bijvoorbeeld grootwarenhuizen. Deze parking zorgt ervoor dat het gebouw geen connectie meer heeft met de naastgelegen weg. De ruimte is zeer verdeeld. Aan de ene kant zijn er de lage neutrale gebouwen die verspreid liggen in de omgeving. Aan de andere zijde heb je de snelweg die deze gebouwen met elkaar verbindt. Er is geen omheining en weinig gevoel voor richting. In de Italiaanse piazza beweegt men door hoge ommuurde vormen. Hierdoor is de richting steeds duidelijk. In dit landschap daarentegen beweegt men door een wijde uitgestrekte textuur: de megatextuur van het commerciële landschap. De richting wordt hier aangegeven door parkeerlijnen, bestrating, stoepanden enz. Maar het zijn de tekens op de snelwegen, die met hun vorm, silhouet, positie en betekenis, zorgen voor identiteit en eenheid in deze megatextuur. Ze maken verbale en symbolische connecties in de ruimte. Dit doen ze doordat ze in enkele seconden complexe betekenissen en associaties kunnen oproepen. Het symbool domineert hier de ruimte. Enkel architectuur is in dit geval niet genoeg. De reden dat dit symbool zo dominant is heeft vaak met het budget van de eigenaars te maken. Het teken, wat goedkoper is, is vaak vulgair en extravagant. Het gebouw blijft daarentegen bescheiden. Enkel het hoognodige is in het gebouw zelf aanwezig (Ibid., p. 13).

Fig. 16 Grote open ruimte, megatextuur

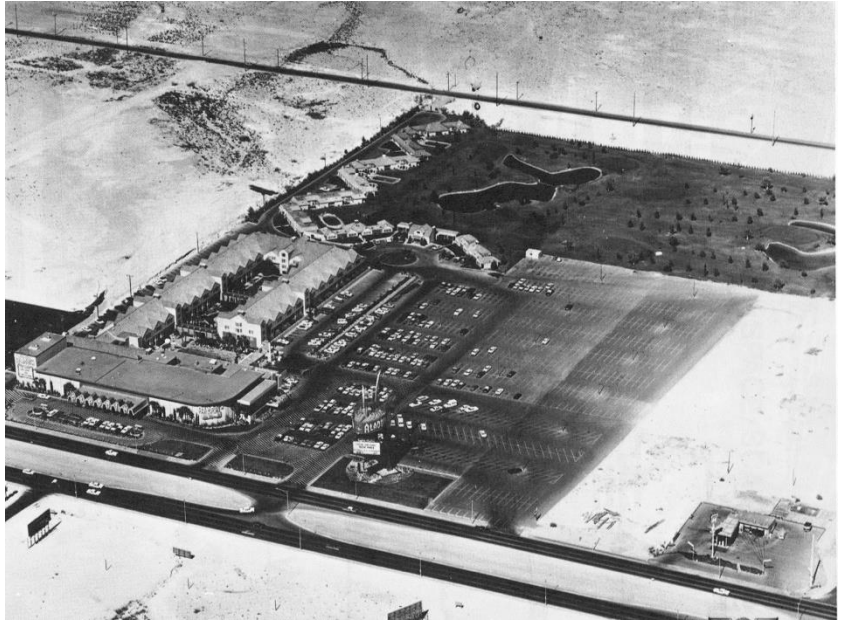

Fig. 17 Parking supermarkt

Las Vegas wordt vaak gezien als de verheerlijking van de 'woestijnstad'. Las Vegas, met als centrum de *Strip*, is in tegenstelling tot andere steden in zeer korte tijd ontwikkeld in de woestijn. Er is hier dus geen sprake van een gelaagdheid of een geschiedenis, die in de meeste traditionele steden duidelijk tot uiting komt. De *Strip* in Las Vegas wordt gekenmerkt door zijn grote schaal, zijn grote open ruimte en zijn hoge snelheid. Deze snelheid doet, zoals Arendt reeds zei, zijn intrede door de opkomst van de auto. Hierdoor kan men een veel grotere afstand op veel kortere tijd overbruggen. Deze gedachte komt duidelijk tot uiting in het straatbeeld van Las Vegas. De gebouwen zijn namelijk erg verspreid in de ruimte. Casino's en hun tekens zijn het kenmerk van de stad van het entertainment. Er zijn verschillende decoratieve en monumentale casino's gelegen langsheen de *Strip* die open zijn voor het wandelende en eveneens het rijdende publiek (Ibid., p. 18).

Een 'Nolli' map van de *Strip* in Las Vegas onthult en verduidelijkt wat publieke en private ruimte is. Maar de schaal ervan wordt vergroot door de integratie van de parkeerplaatsen. Bovendien is de leegte hier heel groot omwille van de context waarin het gelegen is: de woestijn. Een 'Nolli' map van bijvoorbeeld Rome daarentegen onthult een veel complexer en meer gelaagd beeld. Door het opsplitsen van verschillende elementen op deze map kan je een duidelijker beeld krijgen van de fysieke omgeving van de *Strip*. Maar op deze map wordt er geen rekening gehouden met een van de belangrijkste elementen, namelijk de ervaring van de iconologische dimensie. Bovendien zijn er verduidelijkingen nodig naar de variatie en intensiteit in het gebruik van het land.

Fig. 18 Zicht op Vegas vanuit woestijn

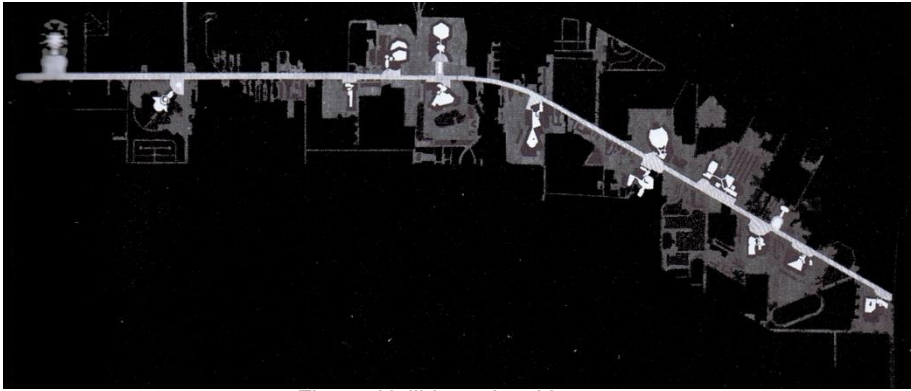

Fig. 19 Nolli-kaart Las Vegas

Fig. 20 Onontwikkeld land

Fig. 21 Gebouwen

Fig. 22 Wegen en parkings

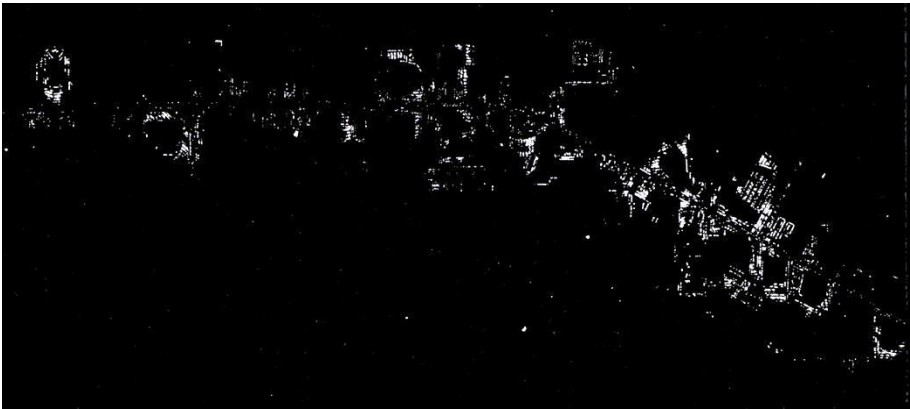

Fig. 23 Auto's in het straatbeeld

Fig. 24 Kaart iconografische waarde. Tekens langs de Strip

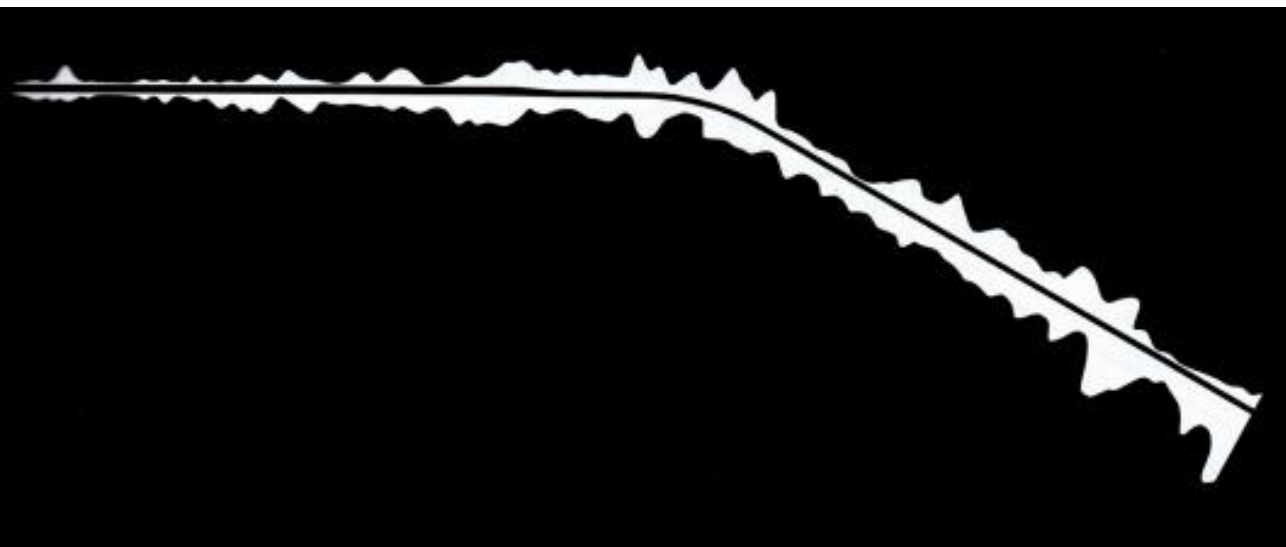

Fig. 25 Kaart verlichtingsintensiteit langs de Strip

Het is echter erg moeilijk om de kwaliteiten van de sfeer in Las Vegas weer te geven op een kaart omdat deze afhankelijk zijn van verlichtingsintensiteit, animatie en iconen (Ibid., p. 19).

Vervolgens gaan we dieper in op de structuur die je terugvindt op de kaart van Las Vegas. Er zijn duidelijke verschillen te vinden zijn tussen de hoofdstraat, '*Fremont Street*', genoemd en de *Strip*. Een kaart van Las Vegas onthult twee verschillende schalen in het raster van de stad. In *Fremont Street* nemen de casino's 3 tot 4 blokken in beslag. Deze straat is georganiseerd op schaal van de voetganger. De strategie is hier te vergelijken met die van de *Bazaar*. Men hoort het tikken van de gokmachines en wordt op deze manier aangetrokken tot het casino. De *Strip* is zoals eerder gezegd op schaal van de auto. Op de kruising van de twee wegen gaan de twee schalen eveneens hand in hand. Op de hoofdstraat zijn de gebouwen vooral gericht naar de voormalige spoorweg. Op de *Strip* daarentegen waar de latere casino's zich ontwikkelden, oriënteert men zich naar de luchthaven. Het is *route 91* die de luchthaven verbindt met de binnenstad Het beeld van de commerciële *Strip* is eerder chaotisch. De orde is in dit landschap moeilijk terug te vinden. In dit landschap is de snelweg zelf, de U-bochten, en het ritme van de straatlichten continu. Deze lichten identificeren de snelweg overdag op een consistente manier. Maar de *Strip* wordt, vooral 's nachts eerder overrompeld door het oneven en chaotische ritme van de tekens. Er is bijgevolg een contrast tussen twee types van visuele orde op de: de voordehand liggende orde van de straatelementen, en de 'wanorde' van gebouwen en tekens. Straatelementen zijn publiek, zij (Ibid., p.19-20).

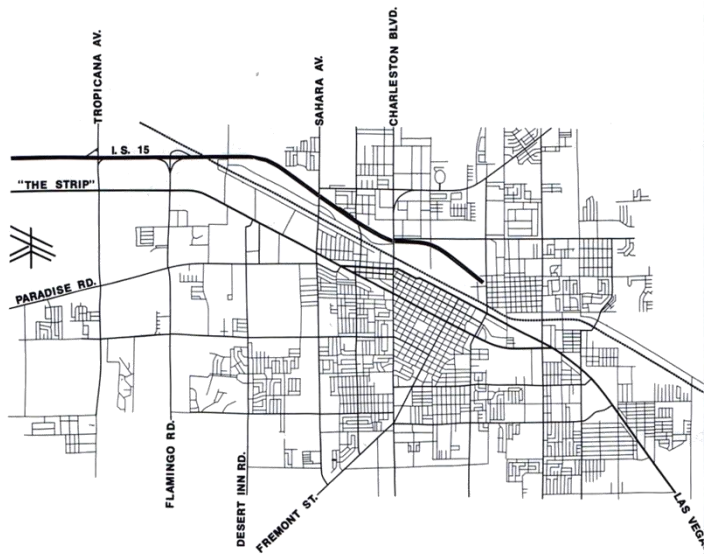
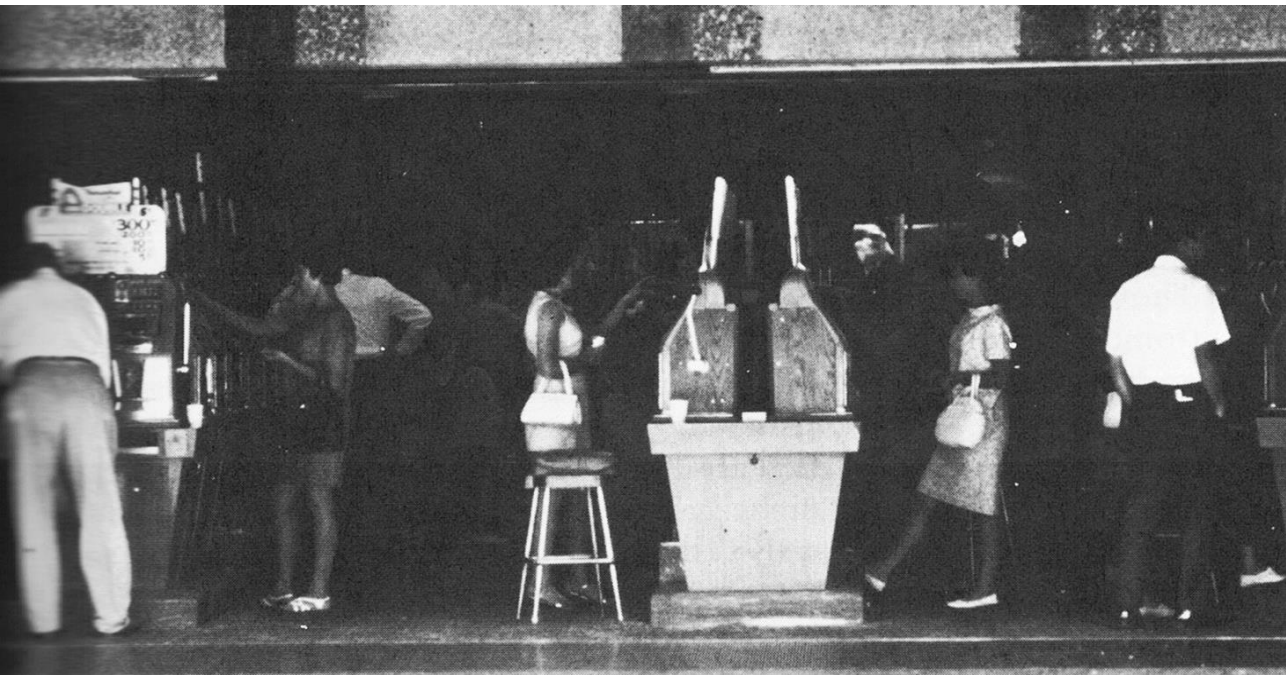

Fig. 26 Verschil in schaal tussen hoofdstraat en strip.

Fig. 27 Casino's op Fremont Street

zorgen voor een geheel of een eenheid in de stad. De tekens en hun gebouwen zijn privaat en versterken de individualiteit. Dit systeem laat verandering en variatie toe en waarborgt de competitieve orde van de individuele ondernemingen. Er wordt bovendien ruimte gelaten voor de individuele en anonieme mensenmassa. Gevarieerde activiteiten zijn naast elkaar gelegen op de . Het tankstation is gelegen naast een casino of een grootwarenhuis bijvoorbeeld. Continuïteit is overbodig aangezien men zich met de auto verplaatst. Henri Bergson formuleerde de volgende stelling: *'Disorder is an order we can not see.'* De orde die te vinden is op *de Strip* is een complexe orde. Het is niet de voor de hand liggende orde van het totaalontwerp of een megastructuur. *De Strip* is daarentegen een voorbeeld van *urban sprawl*. Open ruimten en ver uit elkaar liggende gebouwen definiëren het landschap. Het bevat een mix van onverenigbare gebruiken van het land en een mix van onverenigbare reclame-media. Las Vegas is gebaseerd op het bewegende oog en het bewegende lichaam dat een variatie van veranderende objecten dient te interpreteren. Deze elementen zorgen voor een levendigheid in het open landschap. Niet chaos, maar een nieuwe ruimtelijke *orde* legt een relatie tussen autosnelweg en de gebouwen. Communicatie gebeurt niet meer via pure vorm van het gebouw, maar met een mix van media. Deze ruimte is zo verschillend van de traditionele stedenbouwkundige ruimte dat men nieuwe concepten en theorieën nodig heeft om deze te behandelen (Ibid., p. 20, 50, 52-53, 75).

Fig. 28 Chaos op de strip

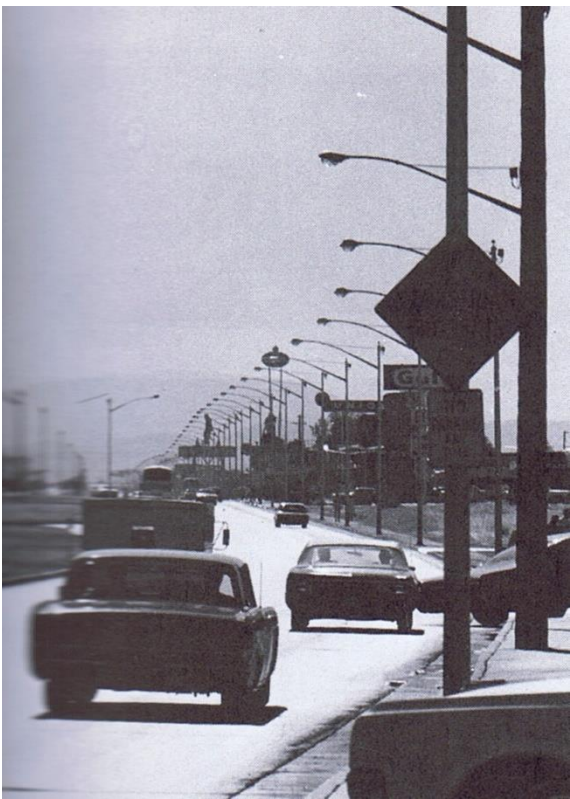

Fig. 29 Orde op de strip

Casino's die gelegen zijn op *de Strip* hebben allen dezelfde functie maar toch verschillen ze van de casino's op *Fremont Street*. Op de *Strip* kent men eerder Hotel-casino complexen. Ze zijn dicht bij de snelweg gelegen en hebben een private parking. De schaal van de snelweg staat in relatie met de afstand tussen de verschillende gebouwen. Omdat ze ver uit elkaar liggen kunnen ze begrepen worden op hoge snelheid. De grote ruimte tussen de gebouwen is een karakteristiek element van de *Strip*. Op de *Strip* is het zijaanzicht van de casino's van groot belang omdat dit vanuit een bewegende auto, langer te zien is dan de voorgevel. Het vooraanzicht wordt enkel gebruikt om de bezoekers te verwelkomen en niet om ze te 'lokken' of met hen te communiceren. De achterzijde van deze gebouwen is meestal stijlloos. Deze dient als opslagplaats voor mechanische gereedschappen. Deze opslagplaatsen vormen de scheidingslijn met de woestijn (Ibid., p.34-35).

De casino's zijn meestal eenvoudige, grote en lage ruimten. Deze vorm krijgen ze voornamelijk omwille van het beperkte budget van de eigenaars. Bovendien kon airco nog niet worden gebruikt indien de ruimte te hoog was, of meerdere verdiepen had. Dit heeft een veranderende attitude in verband met monumentaliteit tot gevolg. Grote en hoge gebouwen worden niet meer automatisch als monumentaal beschouwd. Het interieur van het casino complex staat in contrast met de buitenzijde ervan. Binnen in het casino heb je een opeenvolging van verschillende functies die naast elkaar gelegen zijn: Allereerst zijn er de verschillende gokplaatsen gevolgd door het restaurant, de ruimte voor entertainment, de winkels en het hotel. De

Fig. 30 Casino-hotelcomplex *Stardust*

Fig. 31 Verandering monumentaliteit

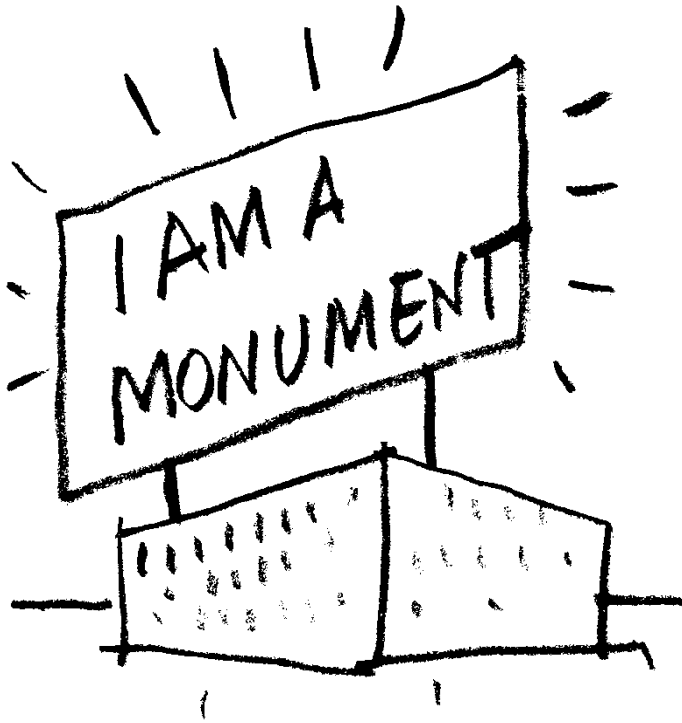
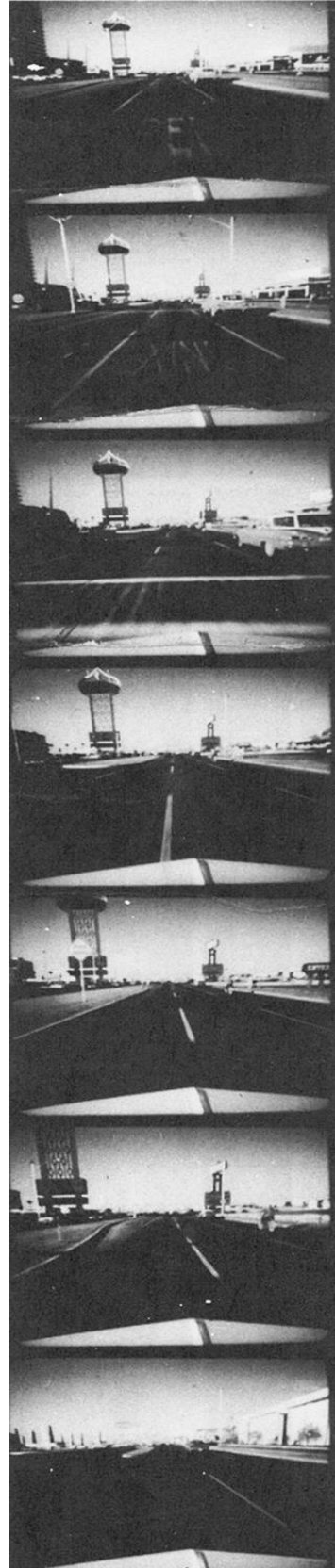

Fig. 32 Bewegende foto's op de strip

circulatie focust op de verschillende gokkamers die worden voorafgegaan door een lobby. De gokkamers zijn altijd erg donker en ommuurd. Op deze manier zorgen ze voor de privacy, bescherming en bevorderen ze de concentratie en de controle. De kamers staan op geen enkele manier in contact met de buitenomgeving. Hierdoor heeft de gokker geen besef van tijd. Muren en plafonds bestaan uit donkere absorberende materialen. Door het minimum aan artificieel licht lijkt de tijd onbegrensd evenals de ruimte. De patio staat hiermee in contrast en is steeds licht en vriendelijk. Dit is een rustige, intieme omgeving waar vaak groen en water te vinden is. De binnenruimte en de patio zijn afgescheiden van de rest van het gebouw en hebben daardoor de kwaliteiten van een oasis. Binnenin het casino wordt de dag genegeerd. De nacht wordt daarentegen aan de buitenzijde genegeerd langsheen de door de constante en intense belichting van de tekens (Ibid., p. 49, 50, 77).

Las Vegas is 's nachts een aaneenschakeling van lichtgevende symbolische elementen in een donkere amorfe ruimte. Een gevoel van omranding en richting komt van de verlichte tekens en niet van de vormen van de gebouwen die worden gereflecteerd in het licht. De bron van het licht op de *Strip* is direct; het teken zelf geeft het licht. De intensiteit van het neonlicht op de *Strip* evenals zijn beweging is groter, om de grotere ruimte en snelheid van de *Strip* tegemoet te komen. Overdag is de *Strip* anders. De vormen van de gebouwen zijn zichtbaar maar blijven nog steeds secundair aan de tekens. De ruimte is niet omrand en richtinggevend zoals in traditionele steden, maar open en ongedefinieerd. Identificatie en oriëntatie gebeurt door symbolen in de ruimte en patronen op de grond. Als men enkel kijkt naar de vorm en de symbolische inhoud achterwegen laat, wordt de

Strip gelezen als chaos. De *Strip* is, evenals het romeinse forum, een landschap van symbolen met lagen van betekenis. De reclameborden, die steeds loodrecht op de weg staan met een standaard afstand ertussen, hebben een oriënterende en richtinggevende functie maar hun commerciële communicatie is nog steeds de hoofdfunctie (Ibid., p.116-117).

Fig. 33 Voorbeeld interieur van het casino

You don't come to Caesars Palace to play solitaire...

I, CAESAR, welcome you to the pleasurable suspense of spinning wheels, tumbling dice and flashing cards in my Caesars Forum Casino!

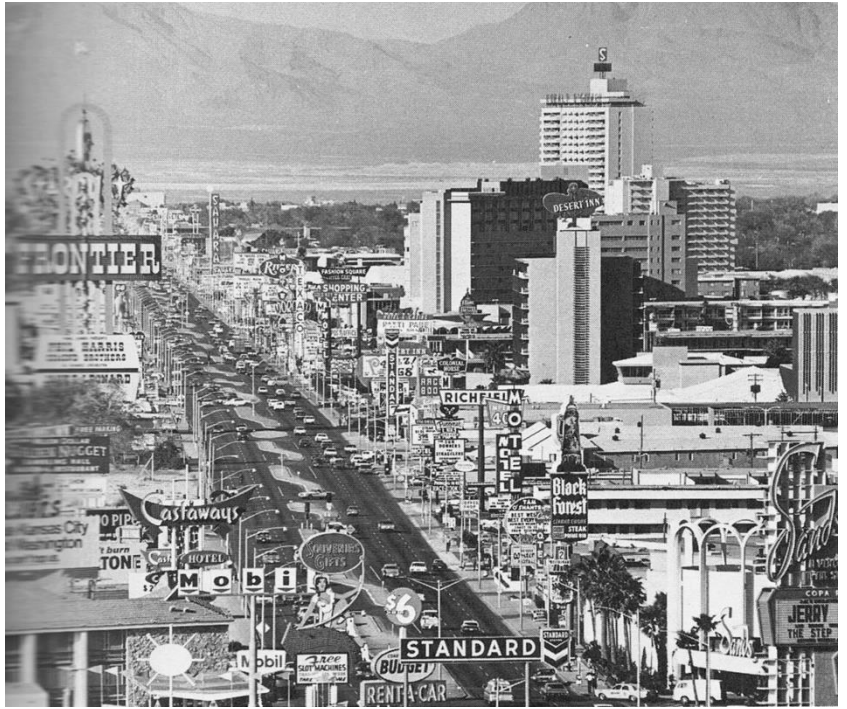

Fig. 34 De Strip overdag

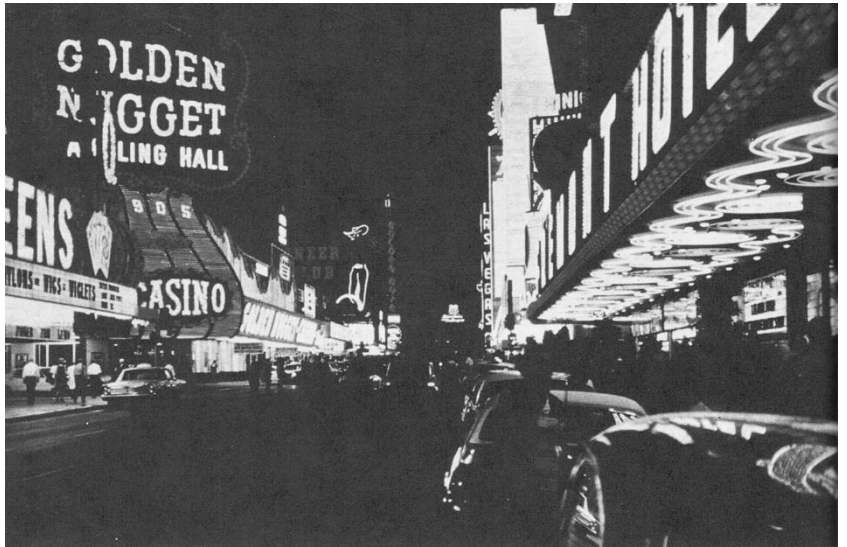

Fig. 35 De strip 's nachts

2.2 identiteit in de publieke ruimte

Eclecticisme vs modernisme

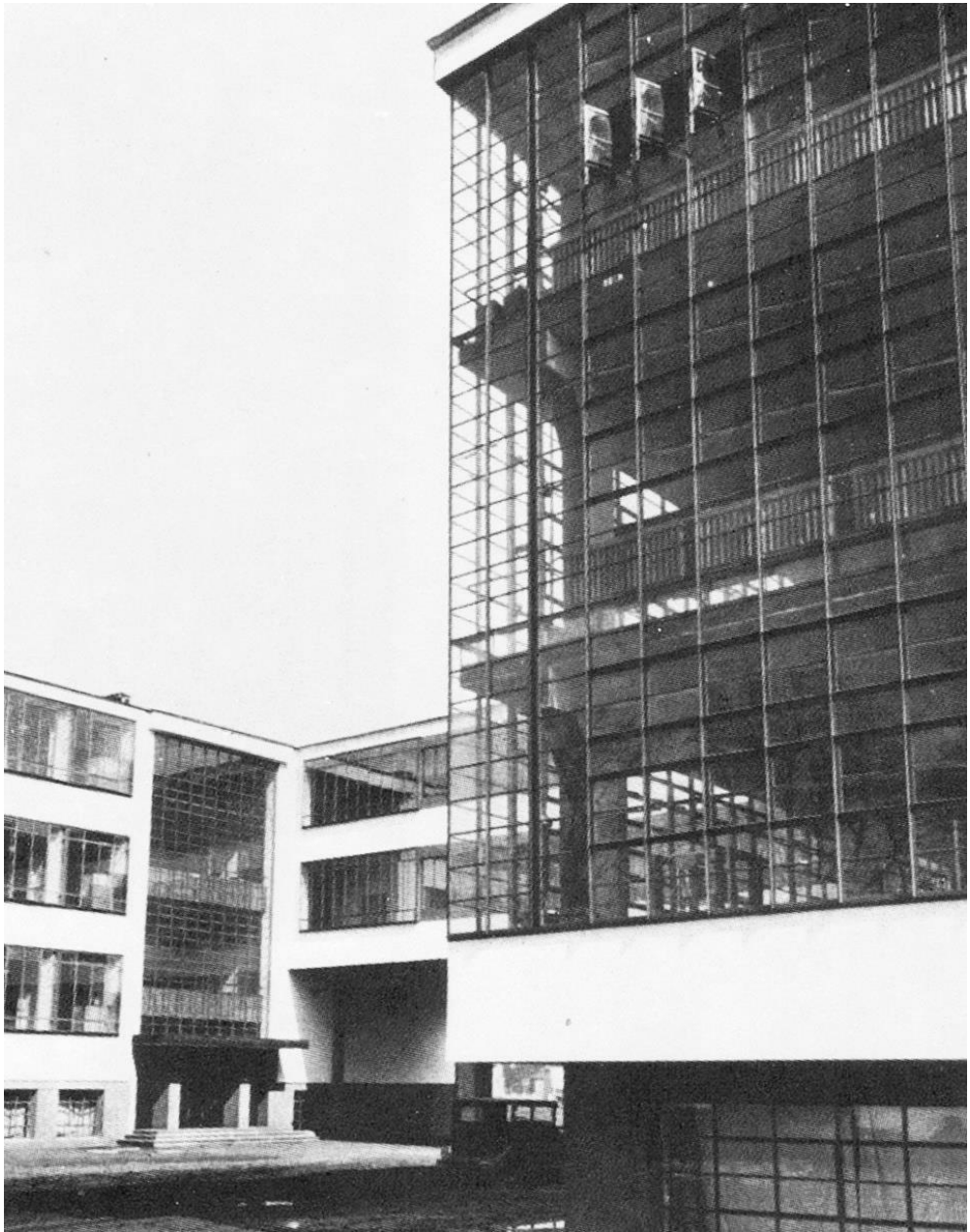
In dit hoofdstuk ga ik dieper in op de ontwikkeling van het naoorlogse modernisme om later de ontwikkeling van het postmodernisme te verklaren. Het modernisme komt in de eerste plaats voort uit een anti-eclecticisme, een afkeer tegen de overdaad aan symboliek. Dit eclecticisme was een kenmerk voor de negentiende eeuw. Het trachtte verschillende stijlen en betekenissen door elkaar te gebruiken. Het werd beschouwd als een symbolisme naar functie. De stijl die een gebouw meekreeg had vaak te maken met de functie die het volbracht. Banken bijvoorbeeld, waren classicistische basilieken. Ze stonden symbool voor burgerlijke verantwoordelijkheid en traditie. In een station bijvoorbeeld, vind je steeds de gietijzeren schuur met de grote klok, die symbool staat voor het wachten. Symboliek en typologie werd vaak genegeerd door de moderne architecten. Symbolische betekenissen afkomstig van associatie werden verwaarloosd en er was een resolute minachting voor herinnering in de architectuur. Dit zorgde voor een vervreemding en een gebrek aan identiteit. Identiteit wordt volgens Arendt verkregen door steeds te kunnen plaatsnemen op dezelfde stoel en aan dezelfde tafel. Men moet zich met iets kunnen identificeren. Men kon zich ten tijde van het modernisme niet meer vasthouden aan een traditie, alles wat voordien herkenbaar was ging stilaan verloren. Het symbolisme werd vermeden in de publieke ruimte. De overlapping van de verschillende stijlen in het eclecticisme kan de architectuur zelf wel hebben verarmd, maar

het was zeker een verrijking voor zijn betekenis en zijn identiteit (Ibid., p. 7, 104, 114, 134).

Vroegmoderne architecten namen in feite het bestaande en conventionele industriële landschap over zonder veel aanpassingen hieraan te doen. Het Bauhaus bijvoorbeeld zag er eerder uit als een fabriek. Le Corbusier had een voorliefde voor liften en stoomschepen en Mies van der Rohe verfijnde details van Amerikaanse staalfabrieken voor betonnen gebouwen. Moderne architecten werken door middel van analogie en beeld. Industriële structuren representeren de nieuwe wereld van de technologie. Bovendien ging men experimenteren met de laatste nieuwe ontwikkelingen zoals staalprofielen en prefab-elementen. Moderne architectuur had een voorliefde voor nieuwe technologie. Toch was deze eerder op de schaal van de voetgangers en anti-automobiel. (Ibid., p. 3,136,104).

Gedurende tientallen jaren hebben theoretici van moderne architectuur zich vooral gefocust op ruimte als essentieel element in de architectuur. Ruimte is datgene wat architectuur onderscheidt van andere kunsten, zoals schilderen, beeldhouwen of literatuur. Ruimte wordt door de modernisten beschouwd als iets heilig. Moderne architectuur zette zich af tegen een traditie van iconologie waar beeldhouwen en schilderen steeds werd gecombineerd met architectuur. Denk bijvoorbeeld aan de sixtijnse kapel in Rome. Vorm was evenals ruimte van essentieel belang voor moderne architecten. Men analyseerde de vorm in termen van de waarneembare kwaliteiten, ten koste van de symboliek. Men kan dit vergelijken met een vorm van abstract expressionisme in de architectuur. De creatie van architecturale vorm was een logisch proces, vrij van ervaringen uit het verleden. Het werd vastgelegd door programma en structuur. Het

Fig. 36 Bauhaus, Walter Gropius

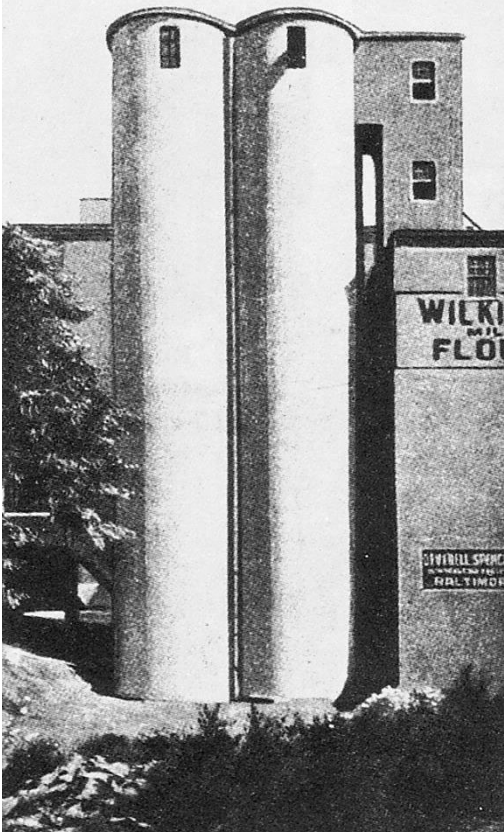

Fig. 37 Grain elevator, Le Corbusier,
Vers une architecture

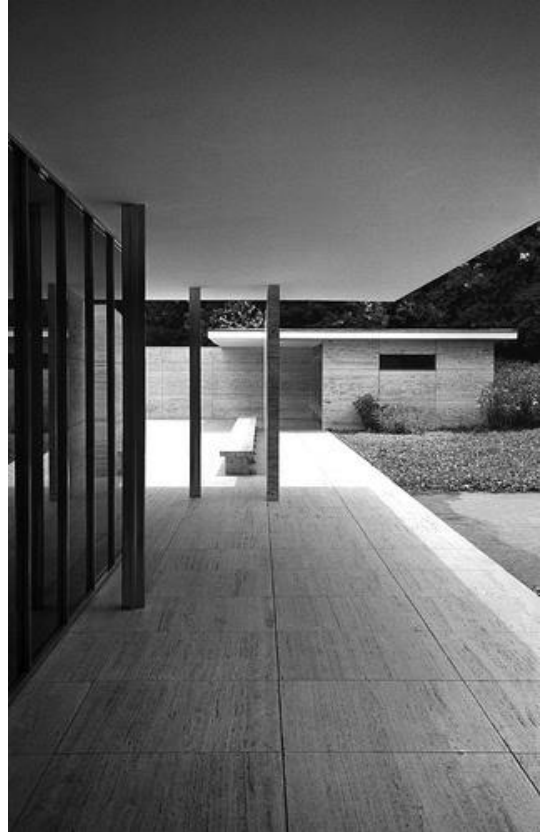

Fig. 38 Kolommen Barcelona
paviljoen, Ludwig
Mies van der Rohe

creëren van vorm wordt eerder gezien als een soort vormintuïtie. Aangezien men zich niet meer kon baseren op de symbolische kwaliteiten uit de geschiedenis, was intuïtie het enige waar men van uit kon gaan. Enkel de nodige boodschappen werden getoond, al de andere inscripties werden vermeden. Betekenis moest volgens de moderne architecten niet worden gecreëerd door middel van zinspeling maar door de fysieke karakteristieken van vorm en ruimte. Men hield van eenvoud en duidelijkheid in het plan. Complexiteit wordt in het postmodernisme terug ingevoerd via '*de eend*' en '*de gedecoreerde schuur*' (Ibid., p. 7, 104).

Moderne architectuur was nooit zo eenvoudig als het beweerde te zijn. Men zei één ding maar deed een ander. We zijn allen bekend met de uitspraak van Mies Van der Rohe: 'less is more'. Hiermee bedoelde hij zo eenvoudig mogelijk te ontwerpen. Maar zijn slanke stalen I-profiel bijvoorbeeld is even complex en ornamenteel als de gotische kolommen voordien waren, hetzij op een andere manier. Minder is in feite meer werk. Het doel van het moderne ornament is steeds ruimtelijk of technologisch. De I-profielen symboliseren de eerlijke expressie van moderne technologie. Elektronische technologie is nog steeds de bron van modern architecturaal symbolisme vandaag de dag. Ornament wordt na verloop van tijd terug getolereerd, hetzij steeds in functie van de ruimte. Het gebruik van het moderne ornament binnen in een ruimte kan men analyseren in het Barcelona paviljoen. Mies gebruikte ornamenteel marmer in zijn vroege interieurs om de ruimte te definiëren. Omdat marmer zo zeldzaam was, stond het marmer later symbool voor rijkdom. Het doel van Mies was daarentegen dat het marmer de vloeiende en continue ruimte zou accentueren. Dit deed hij door het patroon van het marmer

steeds te laten doorlopen en door ze in een lineair kader te positioneren. Ornament wordt hier dus gebruikt in dienst van de ruimte. De latere integratie van kunst in moderne architectuur werd als een positieve vooruitgang beschouwd. Ook al was schilderkunst of beeldhouwkunst nooit meer zo verweven met architectuur als voordien. Een voorbeeld hiervan is het beeldhouwwerk dat te vinden is in het Barcelona paviljoen. Het beeldhouwwerk in de ruimte heeft sommige symbolische associaties maar het wordt in de eerste plaats gebruikt om de ruimte richting te geven en te onderbreken (Ibid., p. 114, 115).

Fig. 39 Barcelona paviljoen, Ludwig
Mies van der Rohe

Terugkeer van het symbool

Door de snelle ontwikkeling van bijvoorbeeld de auto en door de consumptie cultuur ontstond er een nieuwe complexere maatschappijvorm. In deze maatschappij is er een nood aan communicatie op grote schaal. De ontwaarding van symbolische architectuur heeft moderne architecten blind gemaakt voor de waarde van representatieve architectuur naast bijvoorbeeld snelwegen. In het postmodernisme is er een grote vraag naar snelle communicatie. Door het complexer worden van de snelwegen is er een nieuwe vorm van communicatie nodig. Het klaverblad bijvoorbeeld is zeer desoriënterend omdat men naar rechts moet gaan als men links wil afslaan. Bijgevolg zijn er enorme borden nodig die de richting aangeven en helpen met de oriëntatie. Ook op de schaal van de voetganger kan men verschillende ruimten bedenken waar tekens en symbolen belangrijker zijn geworden dan de ruimte zelf. Dit is het geval indien men te maken krijgt met grote groepen mensen die zich voortbewegen. Een voorbeeld hiervan is de luchthaven. Een communicatiesysteem is dan nodig om mensen in een korte tijd op de juiste plaats te krijgen. Moderne architecten kijken vaak minachtend naar het gebruik van te veel tekens in de ruimte. Ze gaan uit van de gedachte dat men ziet waar men naartoe gaat als het plan duidelijk is. Maar complexe programma's en instellingen vragen een complexe combinatie van media. Deze worden gebruikt naast de meer pure architecturale elementen van structuur, vorm en licht in dienst van de ruimte. Ze vragen een architectuur van gedurfde communicatie eerder dan een subtiele expressie. Er is een nood aan communicatie op hoge snelheid met een maximum aan betekenis (Ibid., p. 9, 80).

Het klaverblad en de luchthaven communiceren met een bewegende mensenmassa in de auto of te voet. Het doel hiervan is efficiëntie en veiligheid. Maar woorden en symbolen worden ook vaak gebruikt in de ruimte voor commerciële overtuiging of oriëntatie. In Las Vegas heeft men te maken met een nieuwe context. De open ruimte en ver uiteen liggende gebouwen zijn hier één element van. Maar er is hier ook sprake van een commerciële cultuur; een consumptiemaatschappij. Het consumentisme is de factor die de hele stad draaiende houdt. Een efficiënt communicatiesysteem zorgt voor samenhang in deze context. Langs de snelwegen is het teken eerder zichtbaar dan het gebouw zelf. Deze architectuur van stijlen en tekens is anti-ruimtelijk. Het is een architectuur van communicatie boven ruimte. Communicatie domineert de ruimte en is een onderdeel van de architectuur en het landschap. Het eclectische symbolisme was er eentje van subtiele en complexe betekenissen. Maar de commerciële overtuigingskracht van het eclecticisme langs de snelwegen is provocerend. Er is sprake van een nieuw landschap van grote ruimten, hoge snelheden en complexe programma's. Stijlen en tekens maken verbindingen tussen ver uiteenliggende elementen en zijn snel gezien. Het bericht is meestal commercieel, de context is in essentie nieuw. Las Vegas kent een complexe combinatie van functies die naast elkaar worden geplaatst. Bijgevolg is er hier ook een variërende combinatie van stijlen terug te vinden. Het landschap van Las Vegas is eveneens eclectisch. Het is overladen met symboliek en ornament (Ibid., p. 8, 9, 51).

De tekens buigen zich meer naar de snelweg dan de gebouwen. Ze accentueren hun aanwezigheid door middel van hun positie, hun schaal en hun vorm. Het zijn steeds sculpturale en beeldende

elementen. Sommige tekens zijn driedimensionaal, sommige tekens bewegen, er worden verschillende media gebruikt voor communicatie en overtuiging. Soms zijn de tekens zelfs enkele blokken verwijderd van het eigenlijke gebouw. Tekens die overdag hun vorm gebruiken worden 's nachts een soort lichtspel. Gebouwen worden soms verlicht met neonbuizen. Maar het teken behoudt de bovenhand. Tekens op gebouwen duiden een directe betekenis aan, ze zijn meestal in woorden. Symbolen daarentegen hebben een achterliggende betekenis aan de hand van connotatie of denotatie. Het is deze waarde van het symbolisme in een grote open ruimte die ontbreekt in de Moderne architectuur. Het symbolisme zorgt voor oriëntatie, veiligheid, communicatie en identiteit in de publieke ruimte (Ibid., p. 51-53, 101).

Fig. 40 Tanya reclamebord, Las Vegas

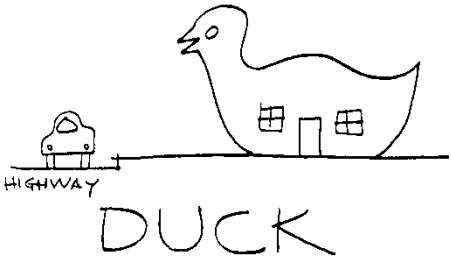
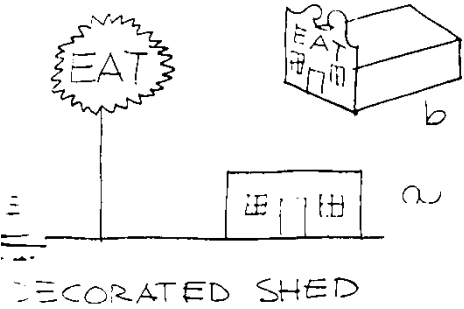

De eend en de gedecoreerde schuur

Indien men kijkt naar de soorten symbolisme die er terug te vinden zijn in de commerciële stad kan men dit onderverdelen in twee typen. Deze typen zijn de *eend* en de *gedecoreerde schuur* genoemd. De eerste is genoemd naar de eendenwinkel 'the Long Island Ducklin' Dit is een restaurant in de vorm van een eend. Het gebouw is hier het teken of het symbool. Indien de ruimte, structuur en het programma zijn ondergedompeld en omgevormd tot een globale symbolische vorm, noemen we dit dus de eend. Het gebouw wordt hier een sculptuur. De constructie en het programma zijn hier eerder alledaags, maar zo ziet het er niet uit. Het gebouw zelf is één groot ornament. De term *gedecoreerde schuur* gebruiken we indien het ornament onafhankelijk van de structuur is aangebracht. Systemen van ruimte en structuur staan direct in dienst van het programma. Men kan dit vergelijken met de gebruikelijke beschutting waaraan symbolen worden toegevoegd. De constructie en het programma zijn even alledaags als ze eruit zien. De decoratie op de schuur versterkt de vorm van het gebouw maar spreekt dit tegelijk ook tegen. Wat er zich binnenin afspeelt komt vaak niet overeen met wat er vanbuiten zichtbaar is. Het symbolisme bij een *gedecoreerde schuur* roept bepaalde associaties op. Bij de *eend* ligt de betekenis achter de abstracte expressionistische boodschap (Ibid., p. 13,87, 92-93).

In iconografische termen wordt de kathedraal vandaag de dag zowel vergeleken met een *eend* als met een *gedecoreerde schuur*. De schaal ervan is te klein voor de complexe vorm die het heeft. Bovendien zijn sommige structurelementen volledig overbodig. De façade is veeleer een driedimensionaal reliëf. De symboliek en

connotatie zijn hier van groot belang. Deze tegenspraak in beeld en functie verwijst naar de *schuur*. Door de letterlijke toepassing van de kruisvorm in het grondplan kan men bovendien afleiden dat we eveneens te maken hebben met een *eend* (Ibid., p. 105).

	Definitie	Voorbeeld
<p data-bbox="246 497 349 522">De eend</p> 	<p data-bbox="738 637 956 728">Het gebouw <i>is</i> het teken of het symbool</p>	<p data-bbox="1005 654 1212 712">Het havenhuis te Antwerpen</p>
<p data-bbox="246 918 542 943">De gedecoreerde schuur</p> 	<p data-bbox="738 1042 956 1174">Het ornament is afhankelijk van de structuur aangebracht.</p>	<p data-bbox="1005 1075 1212 1141">De hedendaagse supermarkt.</p>

Tab.4 Definitie eend en gedecoreerde schuur

De verschijning van de gedecoreerde schuur wordt soms lelijk en alledaags genoemd. Een gebouw kan alledaags zijn op twee manieren. In zijn constructie en in zijn beeld Dit wil zeggen in het proces of het symbolisme. Lelijke en alledaagse architectuur heeft vaak meer betekenis omdat men gebruik kan maken van denotatie, associatie en ervaring. Dit kan men doen door het gebruik van alledaagse materialen en door de gebruikelijke organisatie te accepteren en over te nemen. Men wil een snelle en economische constructie verzekeren. Dit is goed voor de korte tijd. Architectuur voor de lange tijd vraagt eerder creatie dan overname van elementen. Men moet gebruik maken van gesofisticeerde technologie en vooruitstrevende organisatie. De architect moet meer bescheiden zijn en trachten te accepteren wat er is en dit te verbeteren. De eend wordt vaak heroïsche en originele architectuur genoemd. Deze brengt dramatische expressie voort. Het moet monumentaal zijn (Ibid., p. 128-130).

Toch zeggen de schrijvers dat rijkheid vaak kan komen van conventionele alledaagse architectuur. Men pleit ervoor om het reeds gekende een beetje aan te passen. Men verkiest de gedecoreerde schuur dan ook boven de eend. Dit doen ze omdat het volgens hen niet de juiste tijd en omgeving is voor heroïsche communicatie door pure architectuur. Een symbool is meer aanpasbaar naar de schaal van onze omgeving en decoratie is bovendien goedkoper (Ibid., p. 130-131).

Fig. 41 Voorbeeld eend: Long Island Duckling, Las Vegas

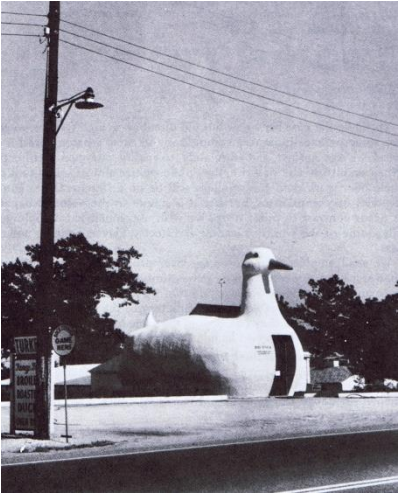

Fig. 42 Voorbeeld gedecoreerde schuur; Tankstation Esso. Las Vegas

2.2 flexibiliteit in de publieke ruimte

De publieke ruimte in de consumptiemaatschappij moet in zekere zin ook een flexibele ruimte zijn. In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de veranderingen en de permanente elementen van de *Strip*. Er is een evolutie te zien in de symboliek van de commerciële architectuur in Las Vegas. Deze voltrekt zich in een sneller tempo dan de normale veranderingen die we kennen in de architectuur. Op de *Strip* is de graad van veroudering in de tekens te vergelijken met de veroudering van een auto door de jaren heen. Er is een constante evolutie te zien naar meer en groter symbolisme. De schaal evolueert in de context. Verandering is dan ook een belangrijk kenmerk op de *Strip*. De voortdurende en steeds talrijker wordende concurrentie speelt hierin een belangrijke rol. Goede reclametechnieken vragen om differentiatie. Bijgevolg zijn de meest unieke en de meest monumentale gedeelten van de *Strip* ook het meest veranderlijk. De meer neutrale gedeelten zoals bijvoorbeeld het motel blijven daarentegen wel redelijk constant in de tijd. Bovendien komen er steeds meer tekens bij in zijn geheel, maar ook steeds meer tekens per gebouw. Door de intrede van het begrip snelheid verandert ook het tempo van onze economie. Deze vraagt naar veranderlijke omgevingsdecoratie die gekend staat als de kunst van de reclame. De boodschappen en symbolen zijn erg veranderlijk maar de methode blijft veeleer dezelfde. Een voorbeeld van zo een verandering in de jaren 70 van de vorige eeuw is de intrede van het neonlicht in de symbolen om meer aandacht te trekken. Ook ging men in de klassieke symbolen beweging en geluid introduceren (Ibid., p. 34,106).

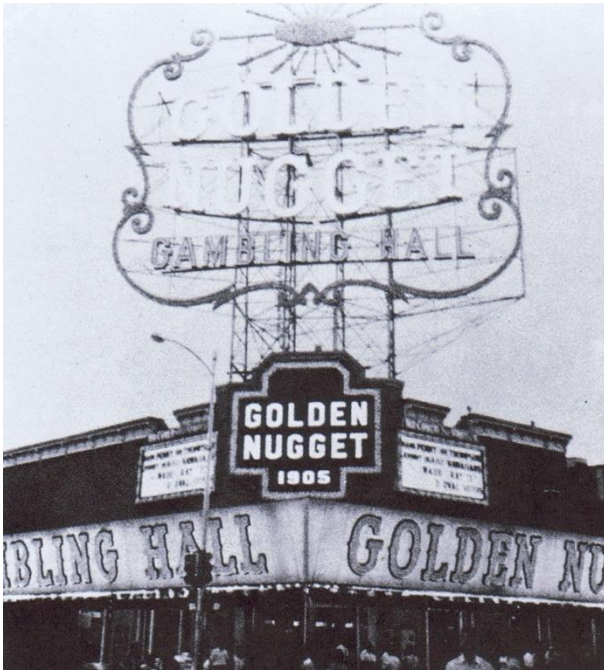

Fig. 43 Golden Nugget, Las Vegas voor 1964

Fig. 44 Golden Nugget, Las Vegas na 1964

2.3 Een kritische blik

Het principe van de eend en de gedecoreerde schuur kan zeker en vast als een waardevol systeem beschouwd worden. In deze nieuwe context is er een zekere nood aan een terugkeer van symbolische elementen. Deze elementen staan hier vooral in het teken van oriëntatie, veiligheid en commerciële identiteit. Maar er zijn uit de benadering van Venturi en Scott Brown drie zwakke punten af te leiden. Er is sprake van een te beperkte identiteit, een gebrek aan culturele publieke ruimte en te weinig aandacht voor duurzaamheid.

Deze *te 'beperkte' identiteit* is namelijk een gevolg van een te commerciële achtergrond. De architectuur van Las Vegas zou wel eens als te oppervlakkig beschouwd kunnen worden. Het begrip identiteit gaat veel verder dan de louter commerciële waarden die er in Las Vegas te vinden zijn. Identiteit, zoals Arendt die definieerde, heeft vaak te maken met geschiedenis. Er is in Las Vegas geen geschiedenis aanwezig die enige vorm van diepgang of gelaagdheid zou kunnen geven aan deze louter commerciële architectuur. Ook de architect Bernard Tschumi uitte zijn onvrede met het oppervlakkige karakter van de architectuur in de jaren zeventig van vorige eeuw. Volgens hem leed deze aan een modieuze maar te beperkte interpretatie van linguïstische en semiotische theorieën (Lethovuori, 2008, p. 71-85).

Er is eveneens een *gebrek aan culturele publieke ruimte*. De architectuur van Las Vegas is anti-ruimtelijk. Communicatie is hier belangrijker dan de kwaliteit van de publieke ruimte. De architectuur is onderhevig aan de kracht van het kapitaal. De concurrentiestrijd die te zien is in de steeds grotere en spectaculairdere symbolen leidt de

aandacht af van de investering in publieke ruimte. De privatisering zorgt ervoor dat er minder aandacht is voor het gemeenschappelijke of het publieke. Rem Koolhaas beschreef de publieke sfeer ooit als restruimte in een stedelijke realiteit die uitsluitend is gekenmerkt door mobiliteit. Deze gedachte is duidelijk zichtbaar in het straatbeeld van Las Vegas. Bij het bekijken van de Nolli-Map is de enorme hoeveelheid asfalt erg opmerkelijk. Er wordt erg veel oppervlakte ingenomen door autowegen en parkings. Ook de aanwezigheid van de auto is steeds opvallend. De intrede van de auto brengt een vervreemding en individualisering met zich mee, die Arendt reeds had voorspeld. Door de snelheid zijn de gebouwen ver uit elkaar komen te liggen. Hierdoor is de omringende omgeving niet meer direct voelbaar. Dit is vaak nadelig voor de kwaliteit van de eigenlijke publieke ruimte (Boomkens, 2008, p 9-21).

Een ander principe dat in de benadering van Venturi en Scott Brown over het hoofd wordt gezien is het principe van *duurzaamheid*. Identiteit en flexibiliteit kunnen niet enkel commerciële doeleinden hebben, maar moeten bij wijze van spreken in het teken staan van de duurzaamheid. Las Vegas wordt gekenmerkt door de privatisering van publieke gebouwen. Hierdoor heerst er een voortdurende concurrentiestrijd tussen de verschillende eigenaars. De architectuur lijdt hierdoor onder de schokken van de economie. Er is een cultuur van permanente verandering en transformatie. Met deze vaststelling moet de architect (m./v.) in het ontwerp rekening houden. Hij mag zich niet laten verleiden tot het maken van 'wegwerp' architectuur, zoals dit vandaag de dag het geval is in bijvoorbeeld Hong Kong. Gebouwen kunnen daar nauwelijks 15 jaar overleven vooraleer ze weer met de grond gelijk gemaakt worden. De architect moet daarom zorgen dat

zijn ontwerp een waardevolle betekenis heeft voor de bewoners. Hij moet zorgen dat men zich gaat identificeren met het ontwerp. Hierdoor is de kans minder groot dat het snel zal worden afgebroken. Een louter commerciële identiteit zal hiervoor natuurlijk niet voldoende zijn. Bovendien moet het gebouw zelf flexibel genoeg zijn. Er moet een mogelijkheid zijn om het te kunnen aanpassen aan de veranderende behoeften van de mens, zonder dat het gebouw in zijn geheel moet worden afgebroken. Op deze manier kan je een zekere vorm van duurzaamheid waarborgen in de publieke ruimte. In Las Vegas is het principe van de *gedecoreerde schuur* flexibeler dan dat van de eend. Maar *de eend* bezit dan weer meer identiteit. Aangezien deze identiteit louter commercieel is zal deze naar mijn mening minder duurzaam zijn dan de flexibiliteit van de *gedecoreerde schuur*. Indien het gebouw zelf een symbool is moet het een culturele waarde of een geschiedenis bevatten om de tijd te kunnen overleven..

3 Huidige ontwikkelingen

3.1 Een hedendaagse tendens

Het begrip consumentisme is verder dan ooit doorgedrongen in onze samenleving. Architectuur is steeds gebonden aan consumptie. Dit is niet altijd negatief. Het gevaar dreigt enkel indien consumptie de bovenhand heeft en de architectuur volledig in dienst staat hiervan. Op dat moment vormt consumptie een bedreiging voor de publieke ruimte zoals Arendt deze definieerde. Begrippen als globalisering en privatisering versterken dit gedrag vandaag de dag nog steeds, maar de hedendaagse tendens tracht hier verandering in te brengen.

De laatste jaren werden gekenmerkt door een trend van *privatisering*. Binnenstedelijke gebieden worden steeds meer toegankelijk voor een beperkt publiek. Bovendien is er een opkomst van projectontwikkelaars die hun winst willen halen uit architectuur. De traditionele masterplannen volgen vaak slechts de marktkrachten. Onze maatschappij is geheel afhankelijk van onze economie. Dit geldt evenzeer voor de architectuur ervan. Private en openbare gebouwen die tot stand komen door particuliere initiatieven kennen een hoog investeringsniveau. Omringende gebieden daarentegen worden slechts behandeld als restruimte. Hieraan besteedt men een minimaal bedrag en eveneens een minimale aandacht. Zowel publieke als particuliere investeerders hebben moeite met het nut van investeren in de openbare ruimte. Dit is vaak duidelijk zichtbaar in de architectuur ervan. Denk bijvoorbeeld aan de minimale kwaliteit van de Grote Markt in Hasselt die wordt overrompeld door commerciële doeleinden. (fig. 45) Slechts vijf procent van het totale budget wordt vrijgemaakt

voor de publieke ruimte. Dit wordt vaak weerspiegeld in de kwaliteit hiervan. Er wordt hier enkel aandacht besteed aan de kwaliteit van de private terrassen. Het plein wordt bijgevolg beschouwd als restruimte.

Fig. 45 Consumptie Grote Markt, Hasselt , januari 2015

De *globalisering* laat vandaag de dag eveneens zijn sporen na. Het heeft een zeer grote impact op onze alledaagse stedelijke cultuurlandschappen. Een banaal voorbeeld hiervan is de fastfoodketen Mc Donalds die in elke stad en naast drukke wegen ontpopt. Het is onder de tendens van deze globalisering dat diversiteit en culturele verscheidenheid vaak worden genegeerd in de architectuur. Hierdoor komt de identiteit van de stad in het gedrang. De gevolgen van de globalisering zijn zichtbaarder dan ooit en staan dan ook volop in de aandacht. Het is ironisch genoeg ook dankzij deze globalisering dat het publieke terug in de kijker komt te staan. Men gaat stilaan merken dat er belangrijke culturele waarden verloren zijn gegaan onder invloed van de consumptiemaatschappij. Bovendien gaat het steeds stijgende bevolkingsaantal gepaard met het steeds schaarser worden van bouwgronden. Door dit dichte bevolkingsaantal zou er net meer aandacht moeten worden besteed aan een aangename publieke ruimte. Het begrip duurzaamheid komt meer dan ooit centraal te staan in onze samenleving. We moeten ervoor zorgen dat we kunnen voorzien in de behoeften van onze huidige generatie, zonder hierbij de behoeften van toekomstige generaties te schaden. Deze gedachte gaat meer dan ooit onze economie en eveneens onze architectuur bepalen (Aevermaete, e.a., 2008, p. 2-21, 115-123).

Er is hierdoor een nieuwe tendens ontstaan omtrent consumptie en de publieke ruimte. Ondanks de neiging tot programmering voor consumptie is architectuur in staat condities te scheppen. Condities voor zien en gezien worden. Architecten zetten zich af tegen de commerciële logica en de standaardisering van de projectontwikkelaars. Er is een groeiend bewustzijn voor de waarde

van de publieke ruimte. De publieke ruimte wordt gezien als een nieuw en uitdagend veld voor architecturaal onderzoek. Er zijn steeds meer ontwerpen waarbij commerciële waarden worden gekoppeld aan culturele waarden. Hierdoor komt het begrip identiteit weer duidelijk tot uiting. De aandacht voor de ontwikkeling van de traditionele publieke ruimte neemt toe. Er ontstaat een spanningsveld tussen het consumentisme en het idee van een open en flexibele publieke ruimte. Consumptie trekt volk aan, dit volk wordt vaak gebruikt om de diversiteit en een gevoel van sociale controle in de publieke ruimte te waarborgen. Ook het sociale gedrag in de publieke ruimte is in geen enkel geval verdwenen. De publieke ruimte staat vandaag de dag weer voor de 'open' ruimte. Open voor een diversiteit aan sociaal gedrag. Publieke plaatsen en publieke architectuur vertegenwoordigen vaak nationale en soms eveneens lokale voorkeuren. Op deze manier worden ze gezien als lokale of internationale trekpleister. Publieke monumenten daarentegen verheerlijken een nationaal verleden. De gebouwde omgeving, het stedelijk weefsel en ongetwijfeld ook het cultuurlandschap zijn echter bij uitstek betekenisvolle dragers van het geheugen van een samenleving (Avermaete, Havic, Teerds, 2008 p. 9-2).

Waar het dus voor de architect (m/v) om draait is het scheppen van voorwaarden voor ontmoeting. Men moet ingrepen doen die ruimte laten voor interpretatie. Conditie voor het ongeplande zien en gezien worden. De publieke ruimte heeft namelijk zoals reeds aangehaald een reëel en een irreëel gedeelte, of anders gezegd een materieel en een immaterieel. De architect kan wel de voorwaarden scheppen maar kan mensen niet dwingen tot een bepaald gedrag. De publieke atmosfeer dient geleefd te worden. De waarde van een plein

bijvoorbeeld moet zowel mentaal als esthetisch worden gecreëerd. Dit maakt het voor architecten vaak moeilijk om zo een publieke ruimte te ontwerpen. Men kan namelijk het menselijk gedrag niet voorspellen. Men kan op voorhand vaak niet vertellen of een publieke ruimte zal 'werken' voor de omgeving waarin die zich bevindt (Lethovuori, 2008, p. 43-58) (Gabrielsson, 2008, p. 103-115).

Er zijn echter een aantal voorwaarden die de kans op succes kunnen vergroten. Allereerst dient men een grondig onderzoek te doen naar zowel de fysieke als de sociale context waarin men zich bevindt. Dit laatste wordt door velen al eens vergeten maar kan een belangrijke rol spelen in het slagen of falen van een publieke ruimte. Bij de publieke ruimte is het belangrijk dat men ruimte laat voor vrije interpretatie. Het publieke leven of stadsleven biedt zich aan maar dringt zich zelden op. Het overlappen van verschillende functies in één enkel gebied heeft vaak een positieve invloed op de publieke ruimte. Dit zorgt voor complexe maar interessante ervaringen maar het verbreedt ook de mogelijkheden tot gebruik. Om een levendig gebruik te garanderen moet men zorgen voor een ontvankelijke en flexibele ruimte die uitnodigt voor interactie. Er moeten zich veel gebruiksmogelijkheden aanbieden zonder dat dit het dagelijkse gebruik in de weg staat. Op deze manier is de publieke ruimte in staat verschillende publieken te dienen. Bestrating is steeds het verbindende element. Men moet in dit kader zorgen voor een goede doorstroom en toegankelijkheid. Controle en zichtbaarheid zijn eveneens voorname aandachtspunten. Er moet in de publieke ruimte een gevoel ontstaan van veiligheid. Tenslotte kan de representatie van tekens of complexe symbolen een manier zijn om identiteit, eigendom of burger trots uit te drukken. De ontwikkeling van een

aangename publieke ruimte kan de prikkel geven tot de wederopleving van een bepaald gebied. Dit onderstreept nog maar eens het belang van deze ruimte. Een extra investering in de ontwikkeling van publieke ruimte is steeds de moeite waard voor alle deelnemers ervan. De hedendaagse tendens naar een rijke en complexe publieke ruimte is een hot item in de architectuur, zowel in België als in het buitenland. Steden krijgen steeds meer aandacht voor hun identiteit en trachten deze te profileren aan de hand van architectuur. Verder onderzoek naar deze ontwikkeling kan dus zeker als waardevol worden beschouwd. De publieke ruimte zorgt namelijk weer voor samenhang in onze maatschappij. Hij heeft zich weer ontwikkeld naar een plaats voor ontmoeting en uitwisseling, of is de woorden van Hannah Arendt, voor handelen en spreken. Ik wil het bestaan van deze ontwikkeling staven aan de hand van enkele positieve voorbeelden. De invloed van deze voorbeelden op het gebruik van de publieke ruimte kan eveneens verder worden onderzocht (Aevermaete, e.a., 2008, p. 2-21, 32-43, 58-103, 115-123).

3.2 Positieve voorbeelden

3.2.1 C-Mine, Genk

Fig. 46 Ingang theaterzaal C-mine, deze metalen deur vormt een contrast met het bestaande erfgoed januari 2015

Fig. 47 Betonnen sokkel C-mine: contrasterend materiaal in analoge kleur

De C-mine site te Genk heb ik gekozen omdat ik hier zelf het dichtste bij sta. Ik breng hier regelmatig mijn tijd door. Dit deed ik reeds vóór het gebied een ware heropleving kreeg. Het C-mine project is opgesteld binnen het masterplan van Giorgio & Partners. Er was sprake van een heropleving van het gebied waarbij de industriële overblijfselen van het mijnverleden van Genk een nieuw leven krijgen. De eigenlijke herbestemming van het industriële erfgoed gebeurde door het architectenbureau 51n4e ([www. Architectural review.com](http://www.Architecturalreview.com)).

Het C-mine project van 51n4e is zonder twijfel één van de meest geslaagde herbestemmingsprojecten in Vlaanderen. Het mijnverleden van Genk is één van de meest fundamentele elementen van de identiteit van deze stad. De architecten hebben met veel respect voor de gebouwen en subtiele contrasten deze identiteit weten te versterken. Hun visie sluit aan met deze van Venturi en Scott Brown. De architect (m/v) moet behouden wat waardevol is en dit trachten te versterken. In dit project gaan analogie en contrast hand in hand. (Fig. 46 en 47) Dit is waarschijnlijk één van de redenen waarom het project zo geslaagd is.

Fig. 48 Identiteit en diversiteit op de site: C-mine, mijntorens en MAD faculty

Door zijn flexibiliteit kan het mijngebouw vandaag worden aangepast aan nieuwe en hedendaagse gebruiken. Het programma bevat twee theaterzalen, een expositieruimte, een toeristisch centrum en een schouwburg. Deze invulling heeft de industriële site omgevormd tot culturele kern (www.51n4e.com).

Ook de omgeving rond C-mine werd grondig opgeknapt. Het gebouw geeft uit op een vierkant plein dat mede begrensd wordt door een cinema-complex, een fitnesscentrum, een faculteit en een 'fablab'. De hoge mijntorens vormen reeds jaren het oriëntatiepunt in deze site. (Fig. 48) Vandaag de dag worden ze mede door het ontwerp van het plein en de verlichting geaccentueerd. Ze zijn een knipooeg naar de geschiedenis die bij de bewoners van Genk in het geheugen staat gegrift. Door de mix aan functies is er een grote diversiteit van gebruikers in deze publieke ruimte. Er is hier een mix aanwezig van jong en oud, creatief en sportief, enz. Deze diversiteit is de sleutel tot het succes van deze publieke ruimte. De flexibiliteit van het plein is eveneens een pluspunt. Er kunnen evenementen worden georganiseerd en optredens worden gegeven. Maar ook op gewone dagen is het hier heerlijk vertoeven. De stad Genk heeft met dit project zichzelf terug in de aandacht geplaatst. Er is een zeer geslaagde poging gedaan om op een meer creatieve, zuinige en duurzame manier om te gaan met onze reeds bestaande leefomgeving

3.2.2 Het MAS , Antwerpen

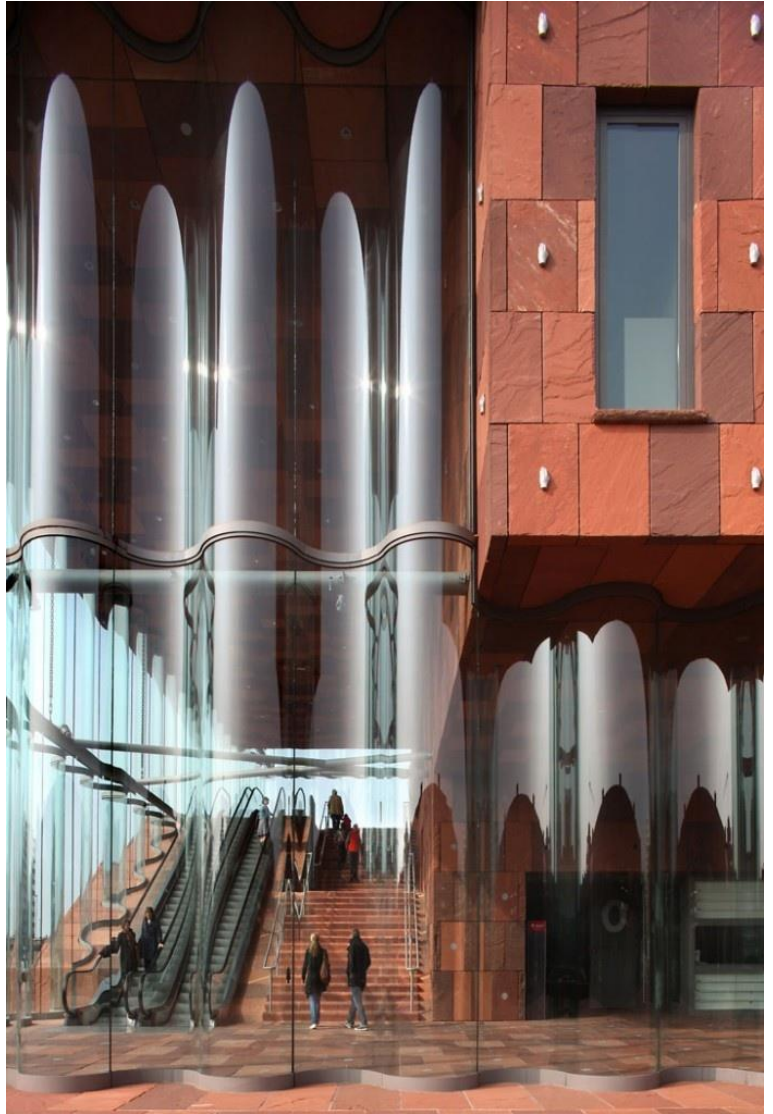

Fig. 49 Inkomhal van het MAS, Publieke ruimte wordt naar binnen doorgetrokken

Fig. 50 Het MAS plein met aansluitende consumptie

Fig. 51 MAS als oriëntatiepunt

Het MAS is een afkorting van Museum Aan Stroom. Het gebouw is voltooid in 2011 en is een ontwerp van het bureau Neutelings Riedijk architecten. Hun ontwerp is een onderdeel van een masterplan genaamd Eilandje, getekend door Buro 5 uit Maastricht.

Het masterplan is bedoeld als een heropleving van het oude havengebied in Antwerpen. Deze voormalige karaktervolle havenbuurt is in de schaduw komen te liggen omwille van het dalende havengebruik. Het doel van het masterplan is het eilandje definitief terug op de kaart te zetten. Het MAS is hiervan een essentieel onderdeel. Het gebouw moet een *landmark* vormen op het knooppunt van twee belangrijke assen op het plan. Door zijn imposante uitzicht en hoogte kan het dienen als een oriëntatiepunt in de omgeving. (zie fig. 48) Het MAS staat vandaag de dag symbool voor de identiteit van de stad Antwerpen. Het wordt gebruikt om de stad te profileren. Men kan dit gebouw vergelijken met het begrip van ‘de eend’ dat Venturi en Scott Brown definieerden. Het gebouw is een knipoog naar de talrijke pakhuizen die te vinden zijn op het Eilandje. Het golvende glas in de ramen staat dan weer symbool voor het omringende water. Het

gebouw zelf is echter weinig complex en makkelijk te doorgronden. Daardoor kan het door sommigen als te eenvoudig of zelfs saai worden beschouwd. (Smits, Verbeke, 2011, p6-50)

Het MAS plein is ontworpen als een flexibele publieke ruimte. Er is ruimte gelaten voor interpretatie en er zijn verschillende activiteiten mogelijk. Bovendien zorgt de toevoeging van een bescheiden aanbod aan consumptie voor de levendigheid op dit plein. Er is in het ontwerp rekening gehouden met een zo divers mogelijk aanbod. Het MAS zelf vormt bovendien een verlengde van deze publieke ruimte. Het gebouw wordt opgevat als 'de toren van het volk'. Het gebouw is vrijblijvend voor iedereen toegankelijk en vormt een uitkijktoren op de omringende omgeving. Deze functie vervult het gebouw naar mijn mening beter dan die van het museum. Door het gebruik van dezelfde steen zowel buiten als binnen wordt de publieke ruimte letterlijk naar binnen doorgetrokken. Door de publieke ruimte door te trekken in het gebouw wordt er eveneens een meerwaarde gecreëerd voor de publieke ruimte. Elk verdiep biedt een gekaderd zicht op het havengebied of de Schelde. Op het terras bovenaan het gebouw is een panorama te zien van de omgeving. Door het samenlopen van de verschillende functies trekt deze publieke ruimte een zeer verschillend publiek aan. Er is een sociale en culturele gelaagdheid te vinden in het gebied die bijdraagt aan de kwaliteit van de publieke ruimte. Er worden hier voorwaarden geschepd voor het publiek leven zonder dat consumptie de hoofdrol hiervan inneemt. Dit zorgt voor een culturele kwaliteit (www.neutelings-riedijk.com) (Eric Bracke, 2011, weekendknack.be).

3.2.3 Park Spoor Noord, Antwerpen

Fig. 52 Cafeteria
aansluitend bij
sporthal, Park Spoor

Fig.53 Fontein en
groen, Park Spoor
Noord.

Het project Park Spoor Noord kreeg reeds van het begin af aan enorme belangstelling. Vooral de bewoners van de buurt hadden enorm veel lof over de succesvolle aanpak van de stad. Men ging namelijk in tegen de commerciële verwachtingen van de spoorwegmaatschappij die het gebied wou gebruiken om te investeren in een bouwprogramma. In plaats hiervan koos de stad ervoor om dit niemandsland grondig te vernieuwen. Het doel van het project was onder andere om de Damwijk terug te verbinden met de binnenstad. Park Spoor Noord is een ontwerp van Secci en Vigano. Het project is voltooid in 2011 en is opgevat als een tuin voor de buurt. Het park is een sociale en vrije ruimte. De herbestemming van de voormalige WDT loodsen op de site is het werk van architect Carl Verdict (www.vai.be).

De WTD loodsen hadden eerder de functie van treinherstellingsloodsen. In dit project werden ze herbestemd tot kantoren, evenementenzaal, horeca faciliteiten en een buurtsporthal. De architect is bij het ontwerp uitgegaan van de reeds bestaande kwaliteiten van het erfgoed. Hij wou niet raken aan de originele vormgeving van deze loodsen en heeft het project gerealiseerd met een minimum aan gerichte ingrepen. De architectuur is eerder alledaags en bescheiden. De loodsen moesten volgens het masterplan visueel aanwezig blijven als herinnering aan het verleden. Deze loodsen vormen vandaag de dag de kers op de taart van een uiterst gelaagde stedenbouwkundige ingreep (www.architectura.be).

Het park bevat een uitgestrekte en kwaliteitsvolle publieke ruimte. De hernieuwing van deze wijk is een ingreep van de stad tegen het gebrek aan veiligheid in deze buurt. De architecten maken gebruik van een open structuur en lange zichtlijnen die deze veiligheid

waarborgen. De site is in dit kader erg leesbaar gemaakt. Maar het eigenlijke succes heeft het park te danken aan zijn flexibiliteit. Men koos voor een kwaliteitsvolle publieke ruimte die zou dienen als sociale trekpleister. Door verschillende functies aan te bieden trekt men zeer diverse sociale groepen aan. Het groen, het water en de uitgestrekte vlakte zorgen ervoor dat men kan ontsnappen aan de alledaagse drukte van de stad. Het gebied wordt omgetoverd in een plaats voor ontmoeting, voor sport en spel en sociale activiteiten. Een netwerk van paden smeedt de diverse delen van het park tot één geheel. Men biedt voorwaarden voor ontmoeting die men naar eigen wens kan invullen. Mensen zoeken deze plek op als ze verfrissing zoeken op warme zomerdagen of voor een ontspannende uitstap met het hele gezin. Deze publieke ruimte heeft een succesvolle invloed op het sociale leven. Park Spoor Noord wordt *de* plek voor sociaal engagement (www.vai.be).

3.2.4 De Stadshal, Gent

Fig.54 Vooraanzicht
Stadshal, Gent

Fig.55 Dagelijks gebruik Stadshal, Gent.

Fig.56 Jazz Café en park onderaan,
Stadshal Gent .

De Stadshal in Gent is één van de vele aanpassingen binnen het Kobra-project. Dit project behelst een stedenbouwkundige herinrichting van verschillende pleinen en openbare ruimten in de stad. De vraag van de stad was allereerst om een open ruimte te voorzien voor evenementen. Het zijn Robbrecht en Daem architecten die samen met Marie Josée van Hee architecten het project mogen verwezenlijken. Zij stelden een controvers ontwerp voor van een markthal in de plaats van een plein.

De architecten pleitten voor een gebouw met allure om het plein terug karakter te geven en het nieuw leven in te blazen. De constructie is in feite één groot dak. De structuur is permanent en volledig open. Het puntige dak is gemaakt in een staalstructuur met een houten bekleding. Hierin heeft men verschillende lichtkokers geplaatst die het daglicht filteren. De gehele constructie rust op 4 grote betonnen sokkels waarin technieken voor bijvoorbeeld licht en geluid zijn geïntegreerd. Zijn imposante hoogte heeft het gebouw te

danken aan de zo flexibel mogelijke invulling. Onder het pleinniveau is er een fietsenstalling, een sanitair blok, een artiestenruimte en een grand café met een aansluitend plein en park. Door de integratie van het café zorgt men eveneens voor levendigheid op het onderste niveau. Hierdoor zal het vandalisme verminderen en zal er een veiligere sfeer worden gecreëerd. Het is een modern gebouw met een historisch tintje en past om die reden volledig in de omgeving. Het gebouw krijgt hierdoor een zekere duurzaamheid naar de toekomst toe.

De markthal is een interventie tussen verschillende historische en beschermde gebouwen. Deze plek correspondeert met de Gentse identiteit als handelsstad. Maar de uitstraling en het karakter van deze bestaande gebouwen is door de jaren heen verloren gegaan. Het is volgens Robbrecht een plek zonder lezing geworden. Zijn bedoeling is dan ook om het stedelijke geheugen terug tot uiting te laten komen door middel van het gebouw. De structuur versnijdt het plein in verschillende stukken die nu elk hun eigen karakter krijgen. Door de vele mogelijkheden die de markthal te bieden heeft wordt het een ontmoetingsplek tussen jong en oud. Het gebouw is zeer aanwezig maar past tegelijkertijd perfect in de stedenbouwkundige omgeving. Vandaag de dag wordt het onder andere gebruikt voor markten, evenementen en straattheater. Ook hier zoekt de architect de spanning op tussen cultuur en consumptie zonder dat consumptie de architectuur in de weg staat. Het geeft integendeel een extra dimensie aan het geheel. Bovendien biedt de hal ruimte voor interpretatie. Dit is een positief kenmerk van een goede sociale ontmoetingsplek. Het gebouw zal zich aanbieden aan de bevolking maar dringt zich, ondanks zijn imposante karakter, niet op.

3.2.5 High Line, New York

Fig.57 Zitgelegenheid, High Line

Fig.58 Stadswandeling doorheen het park, High Line

Ook in het buitenland wordt er steeds meer aandacht besteed aan een plaats voor ontmoeting. De High Line in New York is een project dat op vraag van de bevolking tot ontwikkeling is gebracht. Het is een voorbeeld van hoe de publieke ruimte invloed heeft op de consumptie en niet omgekeerd. Het oorspronkelijke plan was om deze verouderde spoorweg terug af te breken omdat ze het zicht in de stad verstoorde. Joshua David en Robbert Hammond waren het niet eens met deze plannen en na vijf jaar *crowdfunding* richtten de twee burgers een team van architecten en tuinarchitecten op om het gebied nieuw leven in te blazen. Het ontwerp is van DS+R architects en men werkte samen met James Corner Fields Operations. De landschapsarchitect is een Nederlander genaamd Piet Oudolf (www.npr.org) (www.dsny.com).

Het team is op zoek gegaan naar een alternatieve en creatieve invulling voor het verlaten gebied en kwam uiteindelijk met het voorstel van een park. Het vormgeven van het park is opgevat als *'wildscaping'*. Men inspireerde zich op de overwoekering van de verlaten spoorwegen door de natuur. De treinsporen zijn in het ontwerp geïntegreerd als knipooeg naar de spoorweggeschiedenis. Met dit project zet het team de klassieke idee van het park volledig op zijn kop. Het park zorgde voor een heropleving van de gehele buurt en werd een inspiratie voor steden over de hele wereld. Het feit dat het engagement van de burgers zelf komt is één van de vele positieve factoren voor het slagen van deze publieke ruimte. Het park ligt als een groene ader doorheen de stad. In het park zijn er bewust plaatsen gemaakt voor ontmoeting en andere voor passage. Men kan er dus

heerlijk vertoeven of een stadswandeling maken. Een stadswandeling op de High Line zorgt ervoor dat je de stad kan ervaren vanuit een heel ander perspectief. Het park heeft een positieve invloed op het sociale gedrag van de bewoners. Er is opnieuw een ruimte voor ontmoeting, weg van het alledaagse stedelijke leven. Bovendien heeft de opening van het project eveneens een economische boost teweeggebracht. Grote architecturale projecten vestigden zich in de buurt van het park. Ook de horeca zaken in de buurt konden mee profiteren van deze verandering. Het project toont hoe men op een flexibele manier kan omgaan met de bestaande omgeving. In plaats van het hele spoor af te breken is men gaan zoeken naar de positieve elementen van dit verouderde gebied, en heeft men deze geaccentueerd. Het is een creatief, sociaal en levendig project maar het is eveneens bijzonder ecologisch. Er wordt als het ware een geheel nieuw ecosysteem ontwikkeld in het midden van de stad. De architecten hebben een duurzame kijk op de ontwikkeling van de stad. (www.npr.org) (www.dsrny.com).

Besluit

Arendt definieerde de publieke ruimte in de achtergrond van de verschillende menselijke activiteiten. Ze onderzocht dus het sociaal-politieke aspect van de publieke sfeer. Maar deze sfeer heeft zoals ze al zei fysieke grenzen nodig om te kunnen functioneren. Het is de taak van de architect om deze voorwaarden te scheppen. Er zijn steeds twee elementen die nodig zijn om de publieke ruimte te verwezenlijken. De sociale elementen zoals Arendt uitgebreid heeft besproken. Maar er zijn ook fysieke elementen nodig die dit gebruik kunnen waarborgen. De architect ontwerpt de fysieke ruimte maar moet de sociale aspecten hierbij in zijn achterhoofd houden om deze ruimte een meer duurzaam karakter te kunnen geven. Onder invloed van het kapitalisme in de moderne tijd zijn deze sociale aspecten enigszins van betekenis veranderd. Het publieke domein geeft een zekere duurzaamheid aan het leven. Deze duurzaamheid is in de moderne tijd teniet gedaan onder invloed van de consumptiemaatschappij. De wereld van de dingen overleeft de mens niet meer vandaag de dag. In een maatschappij die enkel draait om het consumeren, wordt het belang van de publieke ruimte even vergeten. Vooral ten tijde van het modernisme was er in deze ruimte een gebrek aan identiteit. In de postmoderne *zeitgeist* begonnen de begrippen identiteit en flexibiliteit aan een heropleving. Onder invloed van het ornament voor commerciële doeleinden kreeg het publieke domein een semiotische meerwaarde, ook al is deze beperkt. Men hervond zijn oriëntatie in deze nieuwe sociale context. Later was deze betekenis van de publieke ruimte veel complexer en rijker dan het louter commerciële. Er ontstond een nieuwe tendens die de publieke

ruimte weer in de kijker plaatste. Door onder andere de steeds groeiende globalisering en het steeds groter wordende bevolkingsaantal begint het besef te ontstaan dat men minder en minder zal kunnen bouwen. Het begrip duurzaamheid doet zijn intrede en ondermijnt begrippen zoals *urban sprawl*. In een tijd van steeds groeiende bevolking wordt het belang van een goede en kwalitatieve publieke ruimte enkel maar meer onderstreept. *De architect moet in deze ruimten identiteit en flexibiliteit introduceren in functie van de duurzaamheid ervan.* Dit besef begint de laatste jaren ook door te dringen in de steden. Het begrip duurzaamheid staat meer dan ooit centraal in onze samenleving. Er vinden steeds meer vernieuwingen plaats die de plaats van ontmoeting in een nieuw daglicht zetten. Stadsbesturen scheppen voorwaarden voor een flexibel gebruik en spelen vaak in op historisch waardevolle elementen. Op deze manier krijgt het begrip identiteit een diepere betekenis. De architect moet streven naar een waardevolle en aangename publieke ruimte en dient kritisch om te gaan met louter commerciële eisen. Met de titel *Ruimte Voor Consumptie* pleit ik voor een publieke ruimte waar de louter commerciële initiatieven niet domineren. Een kwalitatieve publieke ruimte moet het hoofddoel zijn, de andere eisen zijn eerder ter ondersteuning hiervan. Dit wil niet zeggen dat consumptie moet worden verbannen, maar dat de aandacht in de eerste plaats moet gaan naar duurzaamheid. Het begrip duurzaamheid vormt de fundering van onze nieuwe, publiek georiënteerde samenleving.

Bibliografie

boeken en tijdschriften

Arendt, H. en Houwaard, C. (2009). *De menselijke conditie*. Amsterdam: Boom.

Avermaete, T. e.a. (2008). Into the Open. *Oase*. 77. pp. 2-123.

Braeckman, A. (2013). Neoliberalisme en de symbolische institutie van de samenleving. *Tijdschrift voor Filosofie*, 75 (nr. 3), pp.525-552.

De Bleeckere, S. (2014), Het Beloofde Land in beeld, in: De Bleeckere, S., Baert, D., Dessin, D. (2014). *Het Beloofde Land*. Averbode, Altiora, 47-112.

Ikovic, I. (2014). Gevaarlijk denken. *Filosofie magazine*. 22 (nr. 3). pp 72-73.

Rantanen, T. (2003). An interview with Anthony Giddens. *Journal of Consumer Culture*, Vol. 3 (nr. 3). pp. 387-399.

Smits, F., Verbeke, L. (2011). *Het Eilandje stadsvernieuwing op weg naar een bruisende stadswijk aan het water*. Antwerpen: Hardin De Wever, Autonoom Gemeentebedrijf Stadsplanning Antwerpen.

Venturi, R., Scott Brown, D. en Izenoour, S. (1977). *Learning From Las Vegas*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

online bronnen

Bouw en Wonen, (2003). *Herinnering aan wat ooit bestaan heeft*, via <http://www.bouwenwonen.net/architectuur/read.asp?id=4529> [geraadpleegd op 23 September 2014].

Châtel, G. *Stadshal Gent*, via <http://www.vai.be/nl/project/stadshal-gent> [geraadpleegd op 2 februari 2015].

DS+R, *Highline (phase III)* via <http://www.dsrny.com/#> [geraadpleegd op 2 februari 2015].

Holbrook, T. (2011) *kraftwerk: C-mine cultural centre, Genk, Belgium by 51n4e*, via <http://www.architectural-review.com/buildings/kraftwerk-c-mine-cultural-centre-genk-belgium-by-51n4e>[geraadpleegd op 2 februari 2015].

Janssens, T. (2012) *De nieuwe stadshal in Gent: 'schaamteloos of visionair?'*, via <http://www.architectura.be/nieuwsdetail> [geraadpleegd op 2 februari 2015].

Janssens, T. (2011) *de WTD-loodsen in Park Spoor Noord (Antwerpen)* Via http://www.architectura.be/nieuwsdetail_new.asp?id_tekst=2394 [geraadpleegd op 2 februari 2015].

NPR books (2011) *The Inside Track On New York's High Line*, via <http://www.npr.org/2011/09/03/140063103/the-inside-track-on-new-yorks-high-line> [geraadpleegd op 2 februari 2015].

Robbrecht en Daem (2012) *Markethall and central squares*, via <http://www.robbrechtendaem.com/projects/urban/market-hall> [geraadpleegd op 2 februari 2015].

Shannon, K. *Park Spoor Noord* via <http://www.vai.be/nl/project/park-spoor-noord> [geraadpleegd op 2 februari 2015].

Sijs, Nicoline van der (samensteller) (2010), *Etymologiebank*, via <http://etymologiebank.nl> [geraadpleegd op 10 Januari 2014].

Wikipedia, (2004). *Consumptiemaatschappij* via <http://nl.wikipedia.org/wiki/Consumptiemaatschappij> [geraadpleegd op 10 Januari 2014].

51N4E, (2010). *C-mine*, via <http://www.51n4e.com/project/c-mine> [geraadpleegd op 2 februari 2015].

beeldbronnen

Fig. 1, Don Petit van NASA, <http://dornob.com>.

Fig. 2, <http://www.mantlethought.org/philosophy/hannah-arendt>.

Fig. 3, Yentl Bielen, eigen beeldarchief.

Fig. 4, Matias Pasquino, <https://500px.com/photo/27554105/metal-by-mathias-pasquino>.

Fig. 5, Modern Hepburn, <http://modernhepburn.tumblr.com>.

Fig. 6, Bill Ray, <http://www.billray.com>.

Fig. 7, <https://www.teacherspayteachers.com>.

Fig 8, Yentl Bielen, eigen beeldarchief.

Fig 9, <http://aureon.nl/architectuur/architectuur-en-ideologie/>.

Fig 10, W.B. Dinsmoor, <http://www.thomasgransow.de>

Fig 11, Gustave Doré, <http://en.wikipedia.org>.

Fig 12, Duane Michaels, <http://www.cavetocanvas.com>.

Fig. 13, <http://www.carryon.com>.

Fig. 14, Darla Hueske, <http://www.flickr.com/photos>.

Fig. 15, Learning From Las Vegas.

Fig. 16, United Aerial Survey, Learning From Las Vegas.

Fig. 17, Learning From Las Vegas.

Fig. 18, Learning From Las Vegas.

Fig 19-23, Douglas Southworth, Learning From Las Vegas.

Fig 24, Ron Filson en Marta Wagner, Learning From Las Vegas.

Fig 25, Douglas Southworth, Learning From Las Vegas.

Fig 26, Ralph Carlson en Tony Farmer, Learning From Las Vegas.

Fig 27, Learning From Las Vegas.

Fig. 28, Las Vegas News Bureau, Learning From Las Vegas.

Fig. 29-30, Learning From Las Vegas.

Fig 31, Robbert Venturi, Learning From Las Vegas.

Fig 32, Learning From Las Vegas.

Fig. 33, Ceasars Palace, Learning From Las Vegas.

Fig 34, Las Vegas News Bureau, Learning From Las Vegas.

Fig. 35, Learning From Las Vegas.

Fig. 36, Siegfried Giedion, Learning From Las Vegas.

Fig. 37, Le Corbusier, Learning From Las Vegas.

Fig 38, Hagen Stier,
<http://www.flickr.com/photos/30982458@N00/125242676/>

Fig. 39, Juan Van,
<https://www.flickr.com/photos/vanneste/2414157251/>

Fig. 40, Yale University, Learning From Las Vegas.

Tab 4, Robbert Venturi, Learning From Las Vegas.

Fig. 41, Peter Blake, Learning From Las Vegas.

Fig.42, Standart oil co., Learning From Las Vegas.

Fig 43-44, Yale University, Learning From Las Vegas.

Fig. 45, Yentl Bielen, Eigen beeldarchief.

Fig. 46-47, Stijn Bollaert, www.51n4e.com

Fig. 48, Stefan Migalski, forum.belgiumdigital.com

Fig. 49, Filip Dujardin, www.uitinvlaanderen.be

Fig. 50, Yentl Bielen, eigen beeldarchief

Fig. 5, Sarah Blee, www.neutelings-riedijk.com

Fig. 52, Marcel van Coillie, www.architectura.be

Fig. 53, www.architectura.be

Fig. 54, www.formupnorth.com

Fig. 55-56, Marc De Blicck, www.robbrechtendaem.com

Fig. 57, www.dsrny.com

Fig. 58, Iwan Baan, www.iidexcanada.com

